Эхэ hайхан нютагаа эб хамта мандуулая!

БУРЯАД ҮНЭН

1921 оной декабриин 21-hээ гарана

Бүгэдэ арадай газетэ

1995 ЯНВАРЬ 13
Үбэлэй hүүл улаагшан үхэр hарын 12
ПЯТНИЦА
Гарагай 6
№ 7 (19101)
Газетын сэн Хэлсээтэ сэн.

ЭРХҮҮГЭЙ ОБЛАСТИИН ДЕЛЕГАЦИ—УЛААН-ҮДЭДЭ

Буряад Республикын Арадай Хуралай урилгаар. Эрхүүгэй областиин Хуули гаргалгын Суглаанай делегаци ирин 11-дэ Улаан-Үдэ hуурилгаа. Тус делегациие областиин Хуули гаргалгын Суглаанай түрүүлэгшэ И. З. Семенов үгтан абаба. Эрхүүгэй областиин Хуули гаргалгын Суглаанай делегаци Арадай Хуралда уулзалга үнгэргөө. Тус уулзалгада Арадай Хуралай комитедүүдэй гэшүүд, республикын Правительствын, министерствэнүүд болон албан зургаануудай болон олониитын түлөөлэгшэд хабаадаба.

Эрхүүгэй областиин, Буряад Республикын делегациинууд Байгалай оршон тойронхи байгаалиие хамгаалха тухай асуудалаар хэлсээ хэбэ. Эрхүүгэй областиин Хуули гаргалгын Суглаанай делегаци Россин Буддын шажанда шүтэгшэдэй түб—Ивалгын дасан, Улаан-Үдын Одигитриевскэ сүмэ ошожо хараа.

Мүнөөдэр Эрхүүгэй областиин болон Буряад Республикын хоорондо хэлсээн баталагдахаар хараалагдана.

Манай корр.

ШУҺАТА ТУЛАЛДААЕ ЗАЙСУУЛАЯ!

Гүрэ түрэмнай hандаран hалаа, ороноймнай экономико доройтоо, ажабайдалнай улам муудана гэдэн олхорhоор байтарнай бүри ехэ гашуудал эндэ хүрэжэ ерэбэ. Россий доторнай дайн болхо, ороной ямаршье буланда ажаhуудаг зондо эн hабараараа хүрөөд лэ байна.

Чечен Республикада бодожо байгаа шуhата үйлэрэгүүдэй сууряан манайшье Буряад орондо эжэ, олоной hанаае зобоожо захаланхай. Сэрэлбанда татагдаhан манай хүбүүд энэ тулалда хабаадалсаха баатай болохо юм ха. Һүүмэдээсэлээр, Галуута Нуур шадархи сэрэгэй ньда тусгаар полк бүридхэжэ, 1600 сэрэгшэдые атеринбург хото абаашаад байна. Тэндэhээ саая хүбүүд Чечня руу эльгээгдэхэ гэжэ дуулаhан элхидынь эдэ үдэрнүүдтэ манай республикын эгшэдэй эхэнүүдэй хороондо таhалгаряагүй ябаа яажашье hаа, хүбүүдыемнай энэ дайнhаа хоолыт гэжэ үйлан байгаад гуйна.

Нус хорооной гэшүүд шадалаараа оролдонол гээ. Өөhэдөө эхэнүүд хадаа эдэ түрэлхидэй сэдэй хүлгөөтэй байhые ойлгонгүй яахаб даа! Үмэндэ Россин Президент Б. Н. Ельциндэ хоной нэрэhээ сахилгаан бэшэг эльгээгдээ hэн. Нигээд сэрэгшэдэй түрэлхидтэй уулзалга Арадай Хуралда эмхидхэгдэhэн байна. Екатеринбург хото байhан сэрэгшэдымнай Чечня руу бү эльгээгдэг гэhэн уряа доро хэмжээ ябуулганууудые эмхидхэхэ hанаатайбди. Буряад арадайшье, чечен арадайшье хүбүүд эхэ, эсэгэнэртээ адли хайратай. Тэд юундэ тэдэ бэе бэеэ алажа байха ёнотой боо? Ноёд hайдай үгээсэ ойлголсоогүй байhанда ямар хүбүүд зэмэтэй гү? Нэгэл гүрэнэй эрхэтэд ямаг дайсад болошохо ёнотой юм? Эдэ мэ асуудалнууд гаражал байна. Хэн тэдээндэ хаа үгэхэб? Али хүбүүдымнай шуhата байлдаан тулгижэрхёод, үнэн харюусаха хүнинь олдоо болёод байха гү? Нимэ ушарнууд манай түүдэ дайралдадаг лэ гээшэ.

Н. ШАГДАРОВА,
республикын сэрэгшэдэй эхэнүүдэй хороной президиумэй гэшүүн.

ЭХЭНЭРНҮҮДЭЙ БАЙДАЛ ЯМАР БЭ?

«Обществын адли эрхэтэ гэшүүдэй» — эхэнэрнүүдэй ажалай баатаршалгаар hая болотор лэ омогорходог hэн хабди. Ямаршье хүндэ ажалhаа тэрьедэн эугадангүй, «ямаршье далай тамараад, ямаршье хада дабаад гарахаар» эхэнэрнүүд бэлэй гү?

Харин мүнөө дэлгүүрэй экономикын үедэ эхэнэрнүүд тад ондоо байдалтай. Ажалгүйдэлгэдэ эгээл түрүүлэн дайруулаа бшуу.

«Ажалгүйдэлгэ улам бүри эхэнэрэй нюуртай боложо байна»,—гэhэн үгэнүүдээр, Буряад Республикын Правительствын Түрүүлэгшын орлогшо Л. Нимаева эхэнэрнүүдые ажалаар хангаха тухай эрдэмэй-практическа конференци нээхэдээ хэлэбэ. Тус конференци республикын Социальна хамгаалгын министерствэдэ үнгэргэгдөө.

Мүнөө үедэ хүүгэдтэй айл бүлэнүүд илангаяа хохидолто байдалда оронхой. Олон хүүгэдтэй айл бүлэнүүдэй 89 процентнь багаар хангагдаhан зоной тоодо ороно. Хүүгэдэй 20 процентнь саг үргэлжэ үлэсхэлэн байдалда байна. Энэмнай дундуур зэргын тоо гээшэ.

Социальна хамгаалгын министр С. Ефимов элидхэл соогоо олон баримта, тоонуудые дурдаhан байна. Ондоо мэргэжэлдэ hургаха, нинтын хүдэлмэри эмхидхэхэ тухай ажалаар хангалгын министр Н. Пытин дурадхаба. Гэбэшье энэмнай гүйсэд үрэтэй гэхын аргагүй. Олон зон анхан олоhон мэргэжэлээ алдаха дурагүй. Теэд нимэ сагта мэргэжэлээ, ажалаа hэлгэнгүй ажамидархань угаа бэрхэтэй болоо.

Конференцидэ хабаадагшад бии байгаа бэрхэшээлнүүдые юрэ тоолоод гараа бэшэ, харин ямар арга зам, шиидхэбэри хэрэгтэй гэhэн дурадхалнуудаа оруулаа. Министерствын ахамад мэргэжэлтэн О. Бадуева «Ажалаар хангалга. Ажалгүйдэлгэ» гэhэн бүхэроссин эхэнэрнүүдэй конгресстэ хабаадаhан тухайгаа сугларагшадта хөөрэбэ. Эхэнэрнүүд ажалтай болохын тула эдэбхитэйгээр оролдохо ёнотой.

Хизаарлагдамал харюусалгатай нүхэсэлнүүдэй директорнууд С. Атанова, Л. Петренко гэгшэд ажалай шэнэ hууринуудые эмхидхэхэ талаар дүй дүршэлөөрөө хубаалдана. Буряадай Эрдэмэй түбэй хүдэлмэрилэгшэ Л. Итигилова үгэ хэлэхдээ, эхэнэр эршэтэйгээр халан абадаг, юумэндээ гамтайгаар хандадаг, гэхэ зуура эрид шиидхэбэринүүдhээ арсадаггүй, түсэблэхэдөө холын хараатай хүнүүдтэй хүдэлмэрнингөө дутуу дундануудые гүйсэд дүүрэнээр ойлгодог гэбэ. Шэнэ байдалда дадахадаа түргэн. Бага бизнестэ шадабариень илангаяа hайшаамаар юм. Эхэнэрнүүдэй хүтэлбэрилдэг бага бизнесэй фирмэнүүдэй панхарууталга үсөөн ушардаг.

Эхэнэрнүүдые үйлэдбэридэ хабаадуулха гэхэдэ, ехэ гаргаша хэрэггүй. Юуб гэбэл, үнэтэй сэнтэй оньhон түхеэрэлгэнүүдые худалдан абаhанай, коллективүүдые байгуулжа зобоhоной хэрэгтүй. Юуб гэбэл, үйлэдбэрнин талмайнууд мүнөөдэр хооhон, оньhон түхеэрэлгэнүүд хүдэлгэгдэнэгүй.

Правительствын Түрүүлэгшын орлогшо Л. Нимаева конференциин түгэсхэлдэ үгэ хэлэхэдээ, обществодо эхэнэрэй байдал диилэнхи ушарта өөhэдынь бэеэ ямаараар табиhанhаа сэхэ дулдыдадаг гэбэ. «Үрэн бидэнэрые орхихогүй» гэhэн этигэл тэбшээд hуухань угаа буруу гэжэ ойлгосотой. Экономико hэргээхэдэ, дары хойноhоонь эхэнэрнүүдэй асуудал өөрөө шиидхэгдэшэхэ гээшэ баhал хайшааб?

МЭДЭСЭЭРЭЭ ЭРХИМЛЭГШЭД

Һаяхан буряад 1-дэхи үндэhэн лицей-интернадта республикын hургуулинуудай hурагшадай гурбадахи олимпиада боложо үнгэрбэ. Тэрээндэ республикын болоод Улаан-Үдэ хотын 22 районой—хамтадаа 473 hурагшад хабаадалсажа, черченеэр, экологёор, математикаар, физикээр, астрономёор, биологи болон химеэр абаhан эрдэм мэдэсынгээ арга боломжоор мүрысөhэн байна. Энэ олимпиадада ерэгшэд урда тээнь аймаг аймагуудта үнгэргэгдэhэн мүрысөөнүүдтэ илажа гараhан байгаа юм.

Гадна экономическа эрдэм мэдэсээр олимпиада Улаан-Үдын мэргэжэлэй техническэ 12-дохи училищида үнгэргөө. Эдир үетэнэй эрдэм мэдэсын эдэ мүрысөөндэ холын аймагуудай, тусхайлбал: Ахын, Түнхэнэй, Хойто-Байгалай, Муяын болоод Баунтын түлөөлэгшэд хабаадалсаагүй. Ушарынь хадаа харгы замай холонь hаад болоо гээшэ. Тиигэбэшье эдэл үдэрнүүдтэ дурсагдагша нютагуудта тусхай комиссинууд гаража, тэдэ аймагуудай эрхим hурагшадай эрдэм мэдэсын мүрысөөнүүдые эмхидхэhэн байба.

Хоёр үдэр соо үргэлжэлhэн олимпиадын дүн согсололгын баяр ёнололые республикын эрдэм hуралсалай министрэй орлогшо Е. Б. Раднаева нээхэ зуураа Улаан-Үдын hургуулинуудай түлөөлөгшэд хамта дээрээ 18, Сэлэнгын аймагайхид 6, ивалгынхид 4, Хэжэнгын, Кабанскын, Прибайлиин аймагуудай hурагшад тус тустаа 3,2 түрүүшын hуурилнуудые эзэлбэ гэжэ мэдүүлээ.

Удаань олимпиадын жюрин түрүүлэгшэ, Д. Банзаровай нэрэмжэтэ Буряадай багшанарай институдай физико-математическа факультедэй доцент В. В. Киберев энэ hонирхолтой мүрысөөнүүдэй ябаса, hурагшадта үгтэhэн даабаринуудай онсо орёо байhан тухай, мүнөө 9, 10 классуудта hуража ябаhан үхибүүдэй саашадаашье нимэрхүү олимпиадада хабаадалсаха байhые тэмдэглээд, олимпиадада эохимлэhэн 11-дэхи классайхидай Улаан-Үдын дээдэ hургуулинуудта шалгалтагүйгөөр абтаха байhан тухай мэдүүлбэ.

Улаан-Үдын дээдэ hургуулинуудай багшанар болоод БНЦ-гэй эрдэмтэ хүдэлмэрилэгшэд, предмет бүхэнөөр үнгэргэгдэhэн мүрысөөнүүдэй хүтэлбэрилэгшэд С. И. Дуринов (физикэ), Г. Д. Тармаханов (экологи), С. Г. Таравин (биологи), Ф. К. Чистяков (черченй), Л. В. Миронова (астрономи) болон бүсад нүхэд олимпиадада хабаадалсажа, түрүүшын hуурилнуудые эзэлhэн 9-дэхи, 10-дахи, 11-дэхи классуудай hурагшадые, тэдэнэй багшанарые нэрлэбэ. Түрүү hуурида гараhан hурагшадта 1-дэхи шатын Диплом, мүнгэн шан барюулагдаа. Харин hургаhан, хүмүүжүүлhэн багшанарынь ажалайнгаа нэгэ hарын салингаар урмашуулагдаба.

Физикээр үнгэргэгдэhэн мүрысөөндэ Хэжэнгын лицей-интернадай 11-дэхи классай hурагшад Жамсо Гунзынов, Баатар Аздаев гэгшэд эрхимлээ (багшань В. С. Мункин).

Математикаар Улаан-Үдын 14-дэхи гимназиин 9-дэхи классай Тимур Дондуков (багшань З. П. Костеева), Улаан-Үдын 42-дохи дунда hургуулиин 10-дахи классай Наташа Москалева (багшань Л. А. Полозова), Хяагтын аймагай Худэрин дунда hургуулиин 11-дэхи классай Елена Капустина (багшань Ф. А. Мадасов) шалгарба.

Биологёор Улаан-Үдын 32-дохи дунда hургуулиин 10-дахи классай Сергей Мартынов (багшань Н. А. Вотеховская), Зэдын аймагай Петропавловкын 1-дэхи дунда hургуулиин 11-дэхи классай Александр Кшенников (багшань М. В. Рябова) эрхимлээ.

Химеэр Мухар-Шэбэрэй 2-дохи дунда hургуулиин 11-дэхи классай Даниил Олесяков (багшань С. Д. Доржиева), Хэжэнгын лицей-интернат hургуулиин 10-дахи классай Лубсан Батуев (багшань М. Ж. Митыпова), Тарбагатайн дунда hургуулиин 9-дэхи классай Дмитрий Иванов (багшань Н. С. Трофимова) гэгшэд түрүүлбэ.

Экологёор Мухар-Шэбэрэй дунда hургуулиин 11-дэхи классай Евгений Манзуров (багшань Л. А. Олейникова), Улаан-Үдын 56-дахи дунда hургуулиин 10-дахи классай Елена Платонова (багшань О. Ю. Симаев), Захааминай аймагай Цахирай дунда hургуулиин 9-дэхи классай Юлия Дымбрылова (багшань В. П. Архипова) гэгшэд илаhан байба.

Черченеэр Сэлэнгын аймагай Жаргалантын дунда hургуулиин 7-дохи классай Баяр Бадмаев (багшань С. Ж. Ломбоев), республикын лицей-интернадай 11-дэхи классай Алексей Туруханов (багшань С. Ж. Билдуев) болоод астрономёор Гусиноозерск хотын дунда hургуулиин 10-дахи классай Алексей Завязкин (багшань Д. Р. Тимофеева), мүн бүсад эрхимлэжэ гараhан байгаа.

Олимпиадын удаадахи hуурилнуудта гараhан hурагшадые, мүн жюрин гэшүүдые республикын Эрдэм hуралсалай министерствын зүгhөө министр С. Д. Намсараев амаршалан бэлэгүүдые барюулжа үргэлжэлөөд, түгэсхэлдэнь республикынгаа, Россин болоод уласхоорондын олимпиадануудта хабаадалсажа байхынь түлөө али бүхы арга боломжонуудые элсүүлхэбди гэжэ мэдүүлбэ.

Республикын hургуулинуудай эрхим hурагшадай байгша оной олимпиадын түгэсхэлэй баяр ёнололдо Буряад Республикын Арадай Хуралай Түрүүлэгшэ М. И. Семенов, республикын Правительствын Түрүүлэгшын орлогшо Л. Ч. Нимаева, финансын министр Г. В. Шлыкова, соёлой министр Г. Н. Струбинов болон бүсад тушаалта нүхэд хабаадалсажа, эрдэм мэдэсын энэ ехэ мүрысөөндэ түрүүлжэ гараhан эрхимүүдэй эрхим хүбүүд, басагадые халуунаар амаршалаад, hуралсал, ажабайдалдань ехэ амжалта хүсэбэ.

Олимпиадада хабаадагшад Буряадай оперо болон балетдэй театрта уригдажа, тэдэнэртэ П. И. Чайковскийн «Щелкунчик» гэжэ балет харуулагдаа. Мүн лицей-интернадай актова зал соо Захааминай аймагай соёлой байшангай «Кристаллики», Цахирай интернат hургуулиин «Ургы» гэhэн хүүгэдэй ансамбльнууд ехэ концерт үгэhэн байна.

Б. ЖАНЧИПОВ,
манай тусхай корр.

Малай үбэлжэлгэ—шанга шалгалта

ЖЭЛЭЙ ДҮН МУУ БЭШЭЛ

Манай фермын коллектив сагай хэды хүндэшье hаань, сагаан эдээ үйлэдбэрилгээ балай доошоь оруулнагүй. Үнгэрhэн жэл хүдөөгэйхидтэ хүндэ байба. Үйлэдбэрилhэн продукциимнай худалдан абалгын сэн хуушан хэбээрээ үлөөгдэжэ, малшадта нэмэлтэ бэрхэшээл ушаруулаа. Тоhоной заводто тушааhан hүнэймнай түлбэри саг соогоо түлэгдэнэгүй, орондонь тоhо абаха баатай болодогби. Салин түлбэрээ гурбадурбэ hара соо абаагүйбди. Манай ажалай түлбэрнин расценкэнь ехэл бага байhан зандаа. Һарадаа 30-аад мянран түхэриггэ хүрэхэгүй салин абаха гээшэ хайшааб? Үдэр бүхэндэ шахуу эдээ хоолой зүйлнүүдэй үнэ сэн дээшэлжэл байна бшуу. Гадна хубсаha хунарай, электрын эллшэ хүсэнэй, тоhо түлишын материалай үнэ сэн, хангалгын албануудай түлбэрщь аргагүй ехэ ха юм.

Нимэ байдалтай байгаашье hаа, Барыкино-Ключевскойн фермын малшад муу бэшэ үрэ дүнгүүдтэйгээр жэлээ түгэсхэбэ. Бидэ үнгэрhэн нохой жэлдэ үнеэн бүриhөө 2900 килограмм hү hаажа амжаабди. Аймагай бэшэ фермэнүүд манhаа доошоо үрэ дүнтэй.

Манай коллективэй туйлаhан үрэ дүн нэн түрүүн hалишадай, үхэршэдэй оролдосотой ажалhаа гэхэдэ, алдуу байхагүй. Дүй дүршэлөөр баян Гера Михайловна Алексеева үнгэрhэн жэлдэ үнеэн бүриhөө дунда зэргээр 3200 килограмм hү hааhан габьяатай. Галина Ивановна Татарина, Татьяна Михайловна Максимова болон бусад гурбан мянгатанай зэргэдэ гаража шадаба.

Мүнөө жэлдэ тэжээл яhала бии. Хүрэхэ ёнотой. Амжалтымнай эхин малшадай үнеэдээ яагаад эдеэлүүлhэнhээ баhал дулдыдадаг байна. Ушар тиимэhээ багса зеленкошье, hогоообори үбhэншье, талха тарианай зүйлшье хобоо хобтонууд соо хэгдэхэ ёнотой гэжэ тэдэнэр hайн ойлгонхой. «Hү hаали үнеэнэй хэлэнhээ» гэhэн үгэ дэмыдэ хэлэгдэнэгүй ёнотой. Хоёрдохёор, үнеэдые hаадаг оньhон түхеэрэлгэнүүднай хуушар-жа мууданхай. Эндэhээ тэрэнээ гамтайгаар, болгомжотойгоор хэрэглэхые оролдогшоёбди.

Фермымнай үнеэд энэ жэлэй үбэлжэлгэдэ яhала хуусэ шадалтайгаар оруулагдаа hэн. Мүнөө январь hарын байдалаар үнеэдэймнай шадал хуусэниинь яhала барагаа. Бидэ үбэлжэлгэдөө hайн бэлэдхэлгэнгээр хүрэжэ ерээ hэмди. Байра байдалаа саг соонь дулаалhан байнабди.

Юрэдоол, мүнөө жэлэйнгээ харюусалгатай хаha гэмгүй hайн үрэ дүнтэйгөөр үнгэргэхэ аргатайбди.

Г. КЛЕМЕНТЬЕВ,
Тарбагатайн районой тарилашадай ажахынуудай «Россия» нэгэдэлэй hү hаалиин фермыг даагша.

Татьяна Дармаевна Бубеева Сэлэнгын аймагай Карл Марксын нэрэмжэтэ хооздо арба гаран жэлhаалишанаар хүдэлжэ ябна. Тэрэ жэлэй hүнhээ даажа абаhан 20 туд үнеэн бүриhөөнь 2400 литр hү hаажа, ажахы соогоо онсо шалгараа.

ЗУРАГ ДЭЭРЭ: hаалишан Т. Д. Бубеева.

С. БАЛДУЕВАЙ фото.

ДААБАРИМНАЙ ҮЛҮҮЛЭГДЭНХЭЙ

Малшадай эгээл харюусалгатай үень мүнөө оронхой гээшэ ааб даа. Декабрь hара соо ехэл хүйтэржэ, маанарта нэмэлтэ бэрхэшээлнүүдые асараа. Үнеэдэйнгээ ашаг шимынь доошоь оруулхагүй гэжэ яhала оролдолго гарганабди.

Манай Ташаланай hаалиин фермын ажал хэрэгынь мүнөө хайшааб гээд харабал, тиимэ hайрхажархихаар юумэн балай үгы. Тэжээлээр элбэгээр хангагдаагүйшье hаа, байhан үбhээ, силосээ, талха тарианайчаа зүйлнүүдээ гамтайгаар, ашаг үрэтэйгөөр хэрэглэхые оролдонобди.

Малай үбэлжэлгын эхилhэнhээ хойшо гурбан hара үнгэршэбэ. Энэ үнгэрhэн хугасаа соо hү hааха талаар зарим тэды үрэ дүнгүүд туйлагдаа. Бидэ hү үйтэдбэрилхэ жэлэйнгээ түсэб ноябрь hара соо үлүүлэн дүүргээhэмди. Тусхайлан хэлэхэ болбо hаа, манай коллектив 1994 онто бүхыдөө 1500 центнер hү hааха гэhэн даабари-хэлсээ колхозойнгоо правленитэй баталhан hаа, декабриин нэгэндэ даабариа 154 центнерээр үлүүлэн дүүргэhэнээ нөёдтоо элидхэзбди. Намтай суг хамта ажалладаг Галина Леонидовна Ганиулина hү hааха жэлэйнгээ даабари 130 процент, Любовь Игнатьевна Иванова —110 процент, би өөрөө 143 процент бэелүүлhэн байнабди.

Энэ амжалтын эхин хаанаhааб гэбэл, манай фермын малшад 1994-95 онуудай малай үбэлжэлгэдөө hайн бэлэдхэлгэй ерэhэн, дал байрануудаа саг соонь дулаалhан, заhабарилhан, хубаариар үгтэhэн тэжээлээ хорёо соогоо оруулhан байха юм. Зүгоор манда шиидхэгдээгүй нэгэ асуудал бии. Үнеэдые түрүүлхэ байра баригдажа эхилэгдэhэн аад, мүнгэ зөөрөөн дуталдаhан дээрэhээ энэ баригдань мүнөө орхигдошонхой.

1994 ондо абаhан ажалайнгаа эрэшые энэшье жэлдэ алдахагүйе оролдохо байhанаа мэдүүлнэбди.

Б. ГАРМАЕВА,
Загарайн аймагай XXI партсъездын нэрэмжэтэ колхозэй Ташаланай hү hаалиин фермын hаалишан.

ЭРДЭМЭЙ ШЭНЭ АКАДЕМИ

Санкт-Петербургда Россин Гуманитарна эрдэмэй академи түрүүшын нинтэ суг-декабриин тэнгээр боhэн. Энэ шэнэ академидаа Санкт-Петербургын эй университедэй үндэдээрэ РФ-гэй Эрдэмэй ба техникын министерствэ РФ-гэй Дээдэ hуралсалай үрэнэй комитедэй эдэбхи дэмжэлгээр байгуулагдаа юм.

Гуманитарна эрдэмэй академин устав тус суглаан дээр таталгадаhан байгаа. «Нэгэ нинтэ зорилго бэелүүлдэг ойуун бэлигтэ эрдэмтэ-гуманитарнигуудые энэ академи нэгэдүүлдэг», — гэжэ устав соонь хэлээтэй.

Россин Эрдэмэй академиин мэдээжэ академигүүд Д. С. Лихачев, М. Н. Боголюбов, А. М. Панченко, Ю. Н. Афанасьев болон бусад шэнэ академиин түрүүшын гэшүүдэй дунда нэрлэгдэнэ.

Олон янзын hалбарита естественнэ болон гуманитарна эрдэмүүдэй олон ондоо шэнжэлгэ, ажал ябуулга гэхэ мэтые Россин Эрдэмэй ехэ академи багтаажа шадахаяа болиhон байгаа.

РФ-гэй РАЕН болон АТН мэтэнүүдэй эмхидхэгдэhэнэй hүүлээр бүгэдэ Россин Гуманитарна эрдэмэй академиин бии болгогдоhон ушар хадаа бүхы академическэ эрдэмэй гуримые хубилган шэнэдхэлгын нигэжэ түгэсэхэ ёнотой байhые бодотоор гэршэлэн харуулба. Шэнэ академи хадаа гуманитарна эрдэм мэдэсын академическэ болон дээдэ hуралсалай hалаануудые нэгэдүүлэн, Россин hэргэн хүгжэлгэдэ шэглүүлэгдэhэн социальна проектнүүдые найруулан зохёохо зорилго бэелүүлхэ ёнотой юм. Мүнөө үедэ — хүнүүдэй ухаан бодолой hамараанай, хуймаанай боложо байхада, гуманитарна эрдэм мэдэсын, hуралсалай хүгжэлтын болон статусай хэмжээнhээ Россин ерээдүй дулдыдаха бшуу. Россин Федерациин гүрэнэй гуманитарна программыг зохёогоод, тэрэниие бэелүүлгэ хадаа шэнэ академиин гол зорилгонуудай нэгэн болоно.

Шэнэ академиин нинтэ суглаан дээрэ манай нютагаархид бодото гэшүүдээр (академигүүдээр) hунгагдаа. Тэдэ хэд бэ гэбэл, Буряад Республикын эрдэмэй габьяата ажал ябуулагша, Санкт-Петербургын университедэй социологиин факультедэй декан А. О. Бороноев, Россин эрдэмэй габьяата ажал ябуулагша, Зүүн Сибириин гүрэнэй технологическа университедэй эколого-гуманитарна түбэй хүтэлбэрилэгшэ (декан) В. В. Мантатов гэгшэд болоно.

Философиин эрдэмэй докторнууд А. О. Бороноев, В. В. Мантатов гэгшэд Россин Федерациин Дээдэ hуралсалай комитедэй дэргэдэхи гол соведүүдэй эрдэмэй шэглэлые толгойлдог, уласхоорондын болон Россин хүндэтэ олон академинүүдэй гэшүүд мүн. Онсолбол, Россин естественнэ эрдэмэй академи болон Нэгэдэмэл Нацинуудай Организациин дэргэдэхи информатизациин академи, тэдэнэйнь тоодо ороно.

Ц. ЧОЙРОПОВ,
социологиин доктор, профессор.

УНШАГТЫ! ТАНИЛСАГТЫ!

2-дохи нюурта. Һарадаа нэгэ удаа гаража байдаг «Эрдэмэй hонинууд» гэhэн нинтэ гаршаг доро гаража байдаг заншалта хуудаhан.

3-дахи нюурта. Гэсэрэй 1000 жэлэй ойдо. В. Галсанов: «Аха тоонто нютагынь гэлсэдэг», «Буддын суртал»— үргэлжэлэл. Хүдөөгэй соёлшодой анхаралда. В. Гунгаров: «Ехэ түүдэбшын наадан». Уншаа, дуулаа hэн гүт?

4-дэхи нюурта. Түрэл нютагаймнай түүхэhээ. З. Замбалов: «Хойто зүгhөө морилhон Баабайнар». «Хэнтэй наадажа байhанаа бү мартагты» — оршуулга. Спорт.

Бодонгууд АБИДА

«БУРЯАД-МОНГОЛОЙ ТОБШО ТҮҮХЭ»

IX. БУРЯАД-МОНГОЛОЙ СОЁЛ БА ЭРДЭМ ҺУРАЛСАЛАЙНЬ БАЙДАЛ

(Үргэлжэлэл. Эхиниинь 1994 оной мартын 15-най, апрелийн 15-най, майн 17-ной, июниин 12-ой, августын 11-нэй, сентябриин 13-най, октябриин 12-ой, ноябриин 11-нэй ба декабриин 14-нэй дугаарнуудта).

Буряад арад эртээнһээ баян соёл болбосоролтой байһан юм. Тэрэ уран нарин зураг шэмэглэлтэй, өөһэдын хэһэн эбэр номотой, хутага, һэлмэ, хэтэ сахюур, эмээл, хубсаһа, тэргэ, шаргатай байгаа. Буряад-монголшуудтон онсолиг хүгжэмтэй байһан. Арадай аман зохёол, түүхын шүлэг, дуун, үльгэр, эртэнэй шадитэ домог зэргын маша баялиг соёлтой һэн. Буряадай бүжэгтэ хара уулын тахяан бэшэг, сахилгаан горголой бүжэг, морин бүжэг, ямаан бүжэг, эзэмшээлгэ, нэрьелгэ, бэһэлиг нюулга гэхэ мэтэ наадатай бэлэй. Шираб-Нимбуугай түүхэдэ бэшэгдэһэн ёһоор, 1880 оной үедэ эрэгтэй хүнүүдэй хахад шахуунь үндэһэтэнэйнгээ бэшэг мэдэдэг байжа, өөһэд доторой алибаа албаная, хуулинин хэрэгые үндэһэтэнэйнгөө хэлэ бэшэгээр ябуулдаг болоһон юм гэнэ. Анханда үндэһэтэнэй һургуули гэжэ байгаагүй. Монгол бэшэг буддын шажанай дэлгэрхэдэ хэрэглэгдэдэг боложо, хүнүүд монгол бэшэгтэ һуража эхилһэн юм. Эсэгэ, эхэнүүд ойро оршондохи монгол бэшэг мэдэдэг хүнүүдые гуйжа, хүүгэдээ бэшэгтэ һургадаг байгаа. Гэбэшье эмэгтэйшүүлэй дунда бэшэг мэдэдэг хүнүүд хомор һэн.

1880 оной үеэр Анаагай ба Хорийн буряадай дунда хоёр жэлэй ород хэлэнэй һургуули байгуулагдажа, багшанарай салин болон һургуулиин бүхы гаргашые арал зон даажа байба. Тэдэнэй дундаһаа зарим нэгэниинь дээдэ һургуулида орожо, үндэр зэргын һурган хүмүүжэлдэ хүртэхэ золтой байгаа.

1867 ондо сэрэгэй губернатор Сэлин Николай Петровичын зуршалгаар Шэтэ хотодо хүүгэдэй байратай пансион гэжэ дүрбэн жэлэй дунда һургуули байгуулагдаба. Энэ һургуулида хори буряад ба эвенкнэр хамтаржа, гурбан түкэн найман мянган түхэриг арадһаа суглуулжа үгөөд, хори буряадһаа 60 һурагша элсүүлэгдэжэ, нэгэ жэлдэ арадһаа 300 түхэригэй һургуулиин гаргаша хэдэжэ байгаашье һаань, Оросой засагай газарһаа зүбшөөрөөгүй шалтагаанһаа боложо, тэрэнь табан жэл хүдэлөөд хаагдаба.

1881 ондо Байгалай үмэнэхи сэрэгэй захиргаанай зүбшөөрэлөөр Шэтэ хотодо эрэгтэйшүүлэй дунда шатын һургуули байгуулха боложо, Хорийн буряадһаа 6 түмэн түхэриг, лама сүмын жасаһаа нэгэ мянган түхэриг, Агын буряадһаа дүрбэн түмэн түхэриг татабарилжа, һургуули байгуулаад, үлдэһэн мүнгыень һурагшын һуралгын туһаламжада зорюулба.

1872 онһоо 1900 он хүрэтэр Эрхүүгэй һургуулинуудые дүүргэһэн бүхы 304 хүнһөө буряад хүнүүдынь ороидоол 29 хүн байба. (Баргажанай 15 хүн, Худариин 14 хүн һуралсажа байгаа). Зарим буряад хүүгэд Дээдэ-Үдын ударидагшадай байгуулһан ород һургуулида һуралсадаг һэн.

1898 ондо Шэтэ хотодо багшын һургуули байгуулагдажа, энэ һургуулида баһа эды-тэды буряад һурагшад һуралсажа байба.

1862 онһоо хойшо байгуулагдаһан Байгал можын буряадай 11 һургуулида 340 һурагша һуралсажа байба. Һурагшадынь һангай гаргашын һурагша ба һангай гаргашын бэшэ һурагша гэжэ хоёр бүлэгтэ хубаардаг һэн. Түрүүшынхидэйнь һуралсалай гаргашые ниигэм, һан даадаг, харин хоёрдохи бүлэгэйнь гаргашые эсэгэ, эхэнь түлэдэг байгаа. Шажанай шугамаар тогтоогдоһон бага һургуулиин хэшээлэй бэшэг болон монгол бэшэгтэ һурадаг байгаа (Кудрявцевай, Румянцевай номуудта бии).

1882 ондо Эрхүү можын Буряад аймагта хараадуулагдаһан һургуули байгуулагдажа, энэ һургуулида хамтадаа 209 буряад һурагша һуралсажа, тэдэнэй ороидоол 20 һурагшань эмэгтэй зон байгаа. 1898 ондо зургаан жэлэй бодото һургуулинууд байгуулагдаба. Эдэнь Баргажан, Худари, Ага, Онон, Сэлэнгэ, Тудхалта мэтын нютагуудта нээгдээ һэн. 1911 ондо буряад болон эвенк зоной арадай (үндэһэтэнэй) һургуулинь 64 боложо, тэрэ тоодо сангһаа байгуулагдаһан (хүушан улас арадай соёлой зургаанһаа хамаарха) 36 һуури, һурган хүмүүжэлэй бүлгэм (шажанай сүмэдэ хамаарагдаха) 28 һургуули байжа, буряад ба эвенк һурагшад хамталаа 2082 хүн, тэрэ тоодо 1700 эрэгтэйшүүл, 382 эмэгтэйшүүл байгаа. Тэрэ үедэ Байгалай үмэнэхи буряад-монгол ба хэһэг эвенкнүүд 229.000 хүн байгаа һаань, тэдэнэй дунда 8 наһанһаа 11 наһа хүрэтэрхи һураха наһанай хүүгэд 17640 хүн байһан бэлэй.

1916 ондо Эрхүү можо ба Байгалай үмэнэхи ороной буряадууд дотор дунда һургуулида 125 хүн һуража байһан. Мүн хаанта Оросой Европодохи хубиин дээдэ һургуулида 20—30 хүн һуража байба. Эдэнь Буряадай ноёд изагууртан ба баяшуулай үри хүүгэд байһаниинь дамжаггүй.

1800 онһоо хойшо буряад-монголшуудай дундаһаа үндэһэтэнэй дээдэ зэргын сэхээтэн ба эрдэмтэд эды-тэды гаража, эдэнь саг ошохо тудам олошоржо, буряад-монголшуудай ба бүхы монгол үндэһэтэнэй соёл болбосорол ба эрдэм шэнжэлэлгын ажалда бага бэшэ хубаи нэмэрнеэ оруулһан байна. Эдэнэй тоодо А. П. Щаповые (1830—1876) дурдажа болоно. Тэрэнэй зохёолнуудынь буряад-монголой түүхэ ба үндэһэтэнэй һургаалые шэнжэлхэдэ шухала һуури эзэлнэ. Щапов болбол энгэй нэгэ эмэгтэйн хүбүүн байһан гэдэг.

Банзарай Доржо (1822—1855) хадаа Зэдэ голой Үшөөтэй гэдэг газарта нэгэ буряад малшанай гэртэ түрөө. Тэрэ 1835 ондо Хяагтадахи орос-монгол хэлэнэй һургуули дүүргээд, Казань хотын дунда һургуулида орожо һуралсаба. Тэрэнээ дүүргээд, 1842 ондо Казаньдахи дээдэ һургуулида ороо һэн. Тэрэ үедэ энэ һургуули болбол Оросой Алас-Дурнадахи һургуулинуудай голынь боложо байһан юм. Банзарай Доржо энэ һургуулида Дунда Азиин хэлэнүүдые шудалхатаяа хамта түүхэ, географи, ород хэлэ, уран зохёол үзэбэ. Доржо ород, монгол хэлэнүүдые эрхимээр шудалхаһаа гадна, хальмаг хэлэ, манжа хэлэ, санскрит хэлэ үзэжэ, ехэхэн мэдэлгэтэй болоһон бэлэй. Энээнтэй хамта баһа тюрк болон Европын хэлэнүүдые шудалжа, герман, англи, француз, латин хэлэнүүдые үзөөд, латин бэшэгтэ ехэ бэрхэ болоһон юм.

Банзарай Доржо монгол хэлэнүүдээр шэнжэлгэ хэхэ зуураа буряад, монгол хэлэнүүдтэ һургаха дэбтэр, шэжэлхэ ухаанай юрэнхы мэдэсэ, географи, грамматика гэхэ мэтын зохёолнуудые бэшээ. Доржо баһа Азиин монгол үндэһэтэнэй түүхэ, бүрдэлгэ, шажан шүтэлгэ, зан заншал, амидарал гэхэ мэтыень шудалжа, энэ талаар юрэбусын мэдэлгэтэй болоһон байна. 1846 ондо тэрэ дээдэ һургуулида түгэсхэнэйнгээ удаа Казаниин университедэй түүхын багшаар ажаллаба. Һургуули түгэсхэхын диссертаци бэшэжэ, эрдэмтэнэй соло хамгаалба. Тэрэнэйнь нэрэ «Харын шажан», ондоогоор хэлэбэл, монгол үндэһэтэнэй бөөгэй шажан болоно. Доржын бэшэһэниинь гүн ухаанай шанартай зохёол болоно.

Банзарай Доржын зохёол бүтээлнүүдынь хойшонхи үеын эрдэмтэдэй шэнжэлхы ажалдань шухала материал боложо үгэһэн, мүн дэлхэйн эрдэм шэнжэлэлгын ажалда ехэхэн хуби нэмэри болоһон гээшэ.

Тэрээнһээ гадна Цыбиков Гомбожаб, Норбоев, Балданов, Ринчинэй Элбэг-Доржо, Цыбиктаров, Жамцарано Цэбэм гэхэ зэргын нэрэтэй түрэтэй үеөөн бэшэ эрдэмтэд гаража, монгол үндэһэтэнэйнгөө соёлые саашадань хүгжөөлгэдэ бага бэшэ хубитаяа оруулһыень тэмдэглэлтэй. XVIII зуунай тэнгһээ Оросой соёл болбосоролой нүлөөн доро Буряадта шэнэ шэнэ сэхээтэн гараһаар байһан гээшэ.

Эдэнэй олонхинь үндэһэтэнэйнгөө соёлой хүгжэлтэдэ онсо анхарал табижа, тодорхой хуби нэмэриеэ оруулаа юм. Буряадай изагууртан ба дээдэ дабхаргатанай үри хүүгэдые сагаан хаанай засагай газарһаа тусхай зорилготойгоор хүмүүжүүлжэ, тэдэнээр дамжуулан, Буряад-монголшуудые ноёрхуулан зонхилдог гү, али бүри саашань хэлэбэл, Монгол орон ба Түбэд орондо хүрэтэр томилон ябуулжа, сагаан хаанай түлөөлэлгын улас түрын ажал хүүлэдэг байгаа. Жэшээнь, Бадмын Петр, Цыбиков, Доржын Агбаан гэхэ зэргын нэрэнүүдые дурдажа болоно. (Румянцевай бэшэһэн түүхэдэ бии).

(Үргэлжэлэлынь хожом (гараха).

Германиин эрдэмтэд синтетическэ полимерэй туһаламжаар урданай элдэб хүцюо памятниггуудые, гэр баншангуудые абарха шэнэ арга ухаалба. Тэрэнь ямар бэ гэхэдэ, тиимэ урда сагай объект түрүүн газаахи оршон байдалһаа амяарлагдана.

ШЭНЭ АРГА

Тингэжэ агааргүй зайда оруулагдаһан тиимэ скульптура, статуя гү, али шулуун гэртэ даралга доро акрилова дабирхай нэбтэртэрнь оруулагдана. Иимэ арга хэрэглэлгэ нилээд үнэтэй байханшье һаань, тэрэ найдамтай зүйл гэжэ тоолон, мэргэжэлтэд тэрэниие Зүүн Германида туршаха түсэбтэй.

○ ЯНВАРЬ ○ 1995 ОН ○

УТА НАҺАТАН ОЛОШОРНО

Америкын анагааха эрдэм ехэ амжалтатай гэжэ суурхадаг болонхой. Һүүлэй хорёод жэлэй туршада США-гай эрхэтэнэй наһан дунда зэргэнь 69,7 жэл байһанаа, мүнөө 75,5 жэл болонхой. Тиихэдэ олонхи эрэшүүл 72 шахуу, харин эхэнэрнүүд 78,4 наһа наһална. Хаа-хаанагүй, бүри багахан больницануудташье мүнөө үеын медицинскэ техникэ болон эрдэм ухаанай туйлалтанууд ашаглагдадаг боложо, зүрхэһудаһанай үбшэнүүдһээ үхэлгые гурбанай нэгэ дахин, харин инсультһаа хосороллгые хоёр дахин багадхаха арга олдоо.

Эндэхи зон страховой медицинскэ полис гээшээр бэеэ эмшэлүүлдэг. Иимэ полисые хүн өөрынгөө мүнгөөр худалдажа абадаг гү, али ажалладаг газарайнь эзэн тэрэниие абажа үгэдэг.

Буряадай эрдэмтэдэй шэнэ бүтээлну

«ҮНДЭҺЭТЭНЭЙ СЭХЭЭТЭН БОЛОН САНААРТАН: ТҮҮХЭ БА МҮНӨӨ САГ»

Иимэ нэрэтэй ном 1994 ондо Буряадай эрдэмэй түбтэ хэблэгдээ. Энэ хадаа үнгэрэгшэ намар мүн лэ иимэ темээр үнгэргэгдэһэн конференцидэ табигдаһан олон элидхэлнүүдэй гол удхыень харуулһан ном болоно. Тэндэ шагнагдаһан Г. Л. Санжиев, Т. М. Михайлов болон Ю. Б. Рандаловай элидхэлнүүд «Буряад үнэндэ» толилогдоо һэн. Бусад олон элидхэлэй тус бүри дээрэнь тогтохын аргагүй хадань, ямар асуудалнуудай тэндэ зүбшэгдэнэн тухайнь тон тобшоор хэлэе.

Сэхээтэн гэжэ ямар хүнүүдые тоолохоб гэһэн асуудалаар хэдэн һанамжа хэлэгдээ. Олонхи хүнүүдэй һанамжаар, сэхээтэн хадаа ухаанай ажал эрхилдэг, эрдэм һургуулитай хүнүүд; тэдэнэр эрдэм ухаан, техникэ болон соёлой элдэб һалбари, һалааануудаар тусхай мэдэсэтэй хүнүүд болоно. Хорёод онуудай һүүл багаар буряад яһанай 700 гаран сэхээтэд болон алба хаагшад байһан һаа, 90-ээд онуудай эхеэр тэдэнэй тоо 49 мянган хүн болоо юм.

Сэхээтэд тон адли байдаггүй, дундаа илгаатай байдаг гэнэ. Жэшээнь, хубисхалай үеын коммунистнууд ехэнхидээ партийн дээдэ зургаануудай дура хүсэлые мин лэ дүүргэдэг, зүблэлтэ засагай бүхы ябуулгануудта тон эдэбхитэйгээр хабаадалсадаг зон байхадань, Ц. Жамцарано болон урданай зариг бусад сэхээтэд Буряадай үндэһэ яһатанай өөрсэ зүйлнүүдыень сараада абаха, һүзэгтэнэй шажанай мэдэрэлые хүндэлхэ гэжэ үряалдаг байгаа гэжэ Ю. С. Ширапов тэмдэглэбэ. Ушар юун бэ гэхэдэ, Буряад-Монгол болон Түбэд ороноудта хамаг юумээр амидаралаа өөһэдөө хангадаг (натуральна) ажахы байһан, тиихэдэ санаартанда хизаргүй этигдэдэг, хаан тайжанарай хатуу засагта һүгэдэдэг байгаа гэжэ Ц. Жамцарано хэлэдэг һэн.

Т. М. Михайловай тодорхойлоной ёһоор, хубисхалай урдахи буряадууд урданай барга бааза ажахыгаа, зан заншалаа алдаагүй, нүгөө талаһаа, үгэ дууламгай буддистнар байгаа, тиимэһээ ехэнхидээ хүушание бариманталдаг (консервативна) арад байгаа, тэдэниие шажанай ажал ябуулагшад хутэлдэг байһан гэнэ. Уран зохёолнуудта буряадуудые үнгэрэгшэ зуун жэлэй хоёрдохи хахадһаа хубисхалшад боложо эхилээ гэжэ бэшэдэг.

Гэбэшье буряад зондо революционно хүсэл зориг, абьяас үгы байһан гэнэ. 1917 оной һүүлээр болоһон үйлэ хэрэгүүд хадаа ородой большевик нүлөөгэй үрэ дүн, дээрэһээ баадхан шахуу тогтоогдоһон зүйл байгаа гэжэ Т. М. Михайлов бэшэнэ.

Энэ шугамые илангаяа ород хэлэндэ бэрхэ баруун буряадуудай эдэбхитэйгээр бэелүүлдэг байһан хадань, большевик хүтэлбэрилэгшэд Баруун Буряадһаа гарбалтай ажал ябуулагшадые али болохоор дэмжэдэг байһан, тиимэһээ 20—30-аад онуудай революционно дэбжэлтын долгин дээрэ олон мянган баруун буряадуud Байгалай үмэнэхи нютагуудта шуумайн ерэһэн юм гэнэ.

50-яад онуудай тэн багһаа шэнэ үеын сэхээтэд бич болоо. Тэдэнэр засаг баригшадтай һайн, «нюдэн доронь» байхые оролдон, тэдэнэртэ һаймһардаг, тон үгэ дууламгай байһан гэнэ. Нэгэн ниитэ совет арад байгуулха, нэгэн адли удхатай социалис соёл байгуулха гэһэн уряае бүхы шадалаараа дэмжэн, өөрынгөө үндэһэтэнэй шэнжэ шанараа, хэлэ, соёлоо алдаха ябадалда туһалдаг, юрэдөөл булюу һайн байдалтай һаа, бэшэ юуншье хэрэггүй гэжэ һанадаг, дээдэ политигуудые һажаан, һэшхэлээшье худалдахадаа хамаагүй зон байгаа гэнэ.

1993 оной һүүл багаар үнгэргэгдэһэн социологическа шэнжэлэлэгын дүн ном соо харуулагдана. Тиихэдэ Улаан-Удын гурбан районой, худөөгэй 6 аймагай 500 гаран буряад сэхээтэнэй бүлэнэр шэнжэлэгдэнэн байгаа. Энээнэй үрэ дүн юу харуулнаб гэхэдэ, гэр бүлын болон ажаһуудалай талаар сэхээтэд бусад яһанай зонтой нилээд үргэн холбоотой болоһон байна. Тусхайлбал, буряад сэхээтэнэй 94,6 процент бүлэнэрынь ород болон бусад яһатанай түлөлэгшэдһөө һайн нухэдтэй байна; 89,1 процент бүлэнэрэй үүгэдынь ород үетэнөөрөө нухэсэдэг байна. Гэхэтэй хамта бусад ажалшадта орходоо буряад сэхээтэд үндэһэн соёлоо яһала дэмжэдэг гэжэ Ю. Б. Рандалов бэшэнэ.

Тэдэнэр үндэһэн уран зохёолоо уншадаг, буряад хүгжэмэй концерт, зүжэгүүдтэ ошодог, Сагаалган мэтын арадай һайндэрнүүдтэ ябадаг юм. Тиихэдэ «буряад» гэһэн ойлгосоёо дээгүүр үргэдэг болонхой. «Хаанашье һуудаг һаа, бидэ буряад яһатан гээшэби. Нэгэ ургарбалтай, нэгэн арадби...» гэһэн харюунууд абтаа. Мүн сэхээтэн бусад нютагай буряадуудтай нилээд холисолдоһон байна. Жэшээнь, Шэтын можоһоо гараһан бүлэнэрэй 42 процентнь Эрхүүгэй можоһоо гараһан али нэгэн түрэлтэй юм байна (һамганиинь гү, али үбгэниинь, бэринь гү, али хүрьгэниинь тэндэхи г. м.). Литературна хэлэмнай ямар байха ёһотойб гэһэн асуудалда харюусахадаа, олонхид ород алфавидта, хоринн диалектдэ үндэһэлһэн мүнөөнэй хэлэ шэлээ, харин үсөөнхид хуушан монголдо, сонгоол нютаг хэлэндэ орохо ёһотойбди гээ. Мүн эхирэдбулгад диалектдэ үндэһэлхэ гэһэн хүсэл зариман хэлэлһэн байна.

30-аад онуудта олон сэхээтэнние болон санаартанние һалгаахадань, буряадууд урдань ямаршье соёлой баялиггүй, үтэли ядуу байдалтай, үхэжэ дууһажа байһан бага арад байгаабди, баруун тээһээ ерэгшэд лэ бидэниие абараа гэжэ улам ехээр этигдэг, һанадаг, хэлэдэг болоһон байгаа гэжэ И. С. Урбанаева бэшэнэ. Бидэниие үнгэрһэн түүхэгүй болгохо гэжэ оролдоо; үсөөн тоото, үзэг бэшэггүй, зэрлиг шахуу байһан арадта багахан саг соо эрхэ сүлөө, эрдэм һургуули, гэрэлтэ ерээдүй үршөөгдэнэн байна гэжэл тон адлаар, нэгэ хэбээр бодомжолдог зон болгохо гэжэ оролдоо һэн гээд Р. А. Урханова хэлэнэ.

Шажан ба сэхээтэн гэһэн асуудалда олон элидхэл зорюулагдаа. Буряадай урданай олон томо сэхээтэн — тайшаа, түшэмэл, эрдэмтэ ламануудта «дарлагша, буржуазна националист, панмонголист, гадаадын тагнуулшан, арадай дайсан» гэхэ мэтэ муухай нэрэнүүдые зүүгээд, бодото нэрэнүүдыень зуража хаяад мартуулһан байна, тэдэниие һэргээхэ шухала гэжэ Ш. Б. Чимитдоржиев бэшэнэ.

Буряадай элитэ ажал ябуулагшадта зорюулжа, һаяхан «Бэлиг» гэжэ эрдэм һуралсалай яаманай шугамаар гаргаһан ном соонь тэдээн тухай яһала дэлгэрэнгыгээр хэлэгдээ. Мүн эндэ хэлэгдэжэ байгаа суглуулбари соо А. Доржиев, Ч. Иролтуев, Ц. Гэлэг-Жамца, зураашад Е.-Н. Дамбиин, Г. Данзан, С.-Ц. Цыбиков болон бусад ламанар тухай элидхэлнүүдые Г. Л. Санжиев, Ш. Б. Чимитдоржиев, Ц. Н. Пурбуева, С. Г. Дугаров, Э. У. Омакаева, А. В. Дамдинов, Г. Н. Заятуев, В. Базаржапов, Г. Митыпова, А. Н. Содномов, А. Ш. Гомбоева, С. Б. Бардалеева гэгшэд бэлдээ. С. А. Максанов, Р. Н. Дугаров гэгшэд Б. Барадин тухай элидхэлнүүдые бэшээ һэн.

Ц. Б. Будаев сонгоол данзан заншалаа алдаагүй, нүгөө талаһаа, үгэ дууламгай буддистнар байгаа, тиимэһээ ехэнхидээ хуушание бариманталдаг (консервативна) арад байгаа, тэдэниие шажанай ажал ябуулагшад хутэлдэг байһан гэнэ. Уран зохёолнуудта буряадуудые үнгэрэгшэ зуун жэлэй хоёрдохи хахадһаа хубисхалшад боложо эхилээ гэжэ бэшэдэг.

Гэбэшье буряад зондо революционно хүсэл зориг, абьяас үгы байһан гэнэ. 1917 оной һүүлээр болоһон үйлэ хэрэгүүд хадаа ородой большевик нүлөөгэй үрэ дүн, дээрэһээ баадхан шахуу тогтоогдоһон зүйл байгаа гэжэ Т. М. Михайлов бэшэнэ.

Энэ шугамые илангаяа ород хэлэндэ бэрхэ баруун буряадуудай эдэбхитэйгээр бэелүүлдэг байһан хадань, большевик хүтэлбэрилэгшэд Баруун Буряадһаа гарбалтай ажал ябуулагшадые али болохоор дэмжэдэг байһан, тиимэһээ 20—30-аад онуудай революционно дэбжэлтын долгин дээрэ олон мянган баруун буряадуud Байгалай үмэнэхи нютагуудта шуумайн ерэһэн юм гэнэ.

50-яад онуудай тэн багһаа шэнэ үеын сэхээтэд бич болоо. Тэдэнэр засаг баригшадтай һайн, «нюдэн доронь» байхые оролдон, тэдэнэртэ һаймһардаг, тон үгэ дууламгай байһан гэнэ. Нэгэн ниитэ совет арад байгуулха, нэгэн адли удхатай социалис соёл байгуулха гэһэн уряае бүхы шадалаараа дэмжэн, өөрынгөө үндэһэтэнэй шэнжэ шанараа, хэлэ, соёлоо алдаха ябадалда туһалдаг, юрэдөөл булюу һайн байдалтай һаа, бэшэ юуншье хэрэггүй гэжэ һанадаг, дээдэ политигуудые һажаан, һэшхэлээшье худалдахадаа хамаагүй зон байгаа гэнэ.

1993 оной һүүл багаар үнгэргэгдэһэн социологическа шэнжэлэлэгын дүн ном соо харуулагдана. Тиихэдэ Улаан-Удын гурбан районой, худөөгэй 6 аймагай 500 гаран буряад сэхээтэнэй бүлэнэр шэнжэлэгдэнэн байгаа. Энээнэй үрэ дүн юу харуулнаб гэхэдэ, гэр бүлын болон ажаһуудалай талаар сэхээтэд бусад яһанай зонтой нилээд үргэн холбоотой болоһон байна. Тусхайлбал, буряад сэхээтэнэй 94,6 процент бүлэнэрынь ород болон бусад яһатанай түлөлэгшэдһөө һайн нухэдтэй байна; 89,1 процент бүлэнэрэй үүгэдынь ород үетэнөөрөө нухэсэдэг байна. Гэхэтэй хамта бусад ажалшадта орходоо буряад сэхээтэд үндэһэн соёлоо яһала дэмжэдэг гэжэ Ю. Б. Рандалов бэшэнэ.

Тэдэнэр үндэһэн уран зохёолоо уншадаг, буряад хүгжэмэй концерт, зүжэгүүдтэ ошодог, Сагаалган мэтын арадай һайндэрнүүдтэ ябадаг юм. Тиихэдэ «буряад» гэһэн ойлгосоёо дээгүүр үргэдэг болонхой. «Хаанашье һуудаг һаа, бидэ буряад яһатан гээшэби. Нэгэ ургарбалтай, нэгэн арадби...» гэһэн харюунууд абтаа. Мүн сэхээтэн бусад нютагай буряадуудтай нилээд холисолдоһон байна. Жэшээнь, Шэтын можоһоо гараһан бүлэнэрэй 42 процентнь Эрхүүгэй можоһоо гараһан али нэгэн түрэлтэй юм байна (һамганиинь гү, али үбгэниинь, бэринь гү, али хүрьгэниинь тэндэхи г. м.). Литературна хэлэмнай ямар байха ёһотойб гэһэн асуудалда харюусахадаа, олонхид ород алфавидта, хоринн диалектдэ үндэһэлһэн мүнөөнэй хэлэ шэлээ, харин үсөөнхид хуушан монголдо, сонгоол нютаг хэлэндэ орохо ёһотойбди гээ. Мүн эхирэдбулгад диалектдэ үндэһэлхэ гэһэн хүсэл зариман хэлэлһэн байна.

30-аад онуудта олон сэхээтэнние болон санаартанние һалгаахадань, буряадууд урдань ямаршье соёлой баялиггүй, үтэли ядуу байдалтай, үхэжэ дууһажа байһан бага арад байгаабди, баруун тээһээ ерэгшэд лэ бидэниие абараа гэжэ улам ехээр этигдэг, һанадаг, хэлэдэг болоһон байгаа гэжэ И. С. Урбанаева бэшэнэ. Бидэниие үнгэрһэн түүхэгүй болгохо гэжэ оролдоо; үсөөн тоото, үзэг бэшэггүй, зэрлиг шахуу байһан арадта багахан саг соо эрхэ сүлөө, эрдэм һургуули, гэрэлтэ ерээдүй үршөөгдэнэн байна гэжэл тон адлаар, нэгэ хэбээр бодомжолдог зон болгохо гэжэ оролдоо һэн гээд Р. А. Урханова хэлэнэ.

Шажан ба сэхээтэн гэһэн асуудалда олон элидхэл зорюулагдаа. Буряадай урданай олон томо сэхээтэн — тайшаа, түшэмэл, эрдэмтэ ламануудта «дарлагша, буржуазна националист, панмонголист, гадаадын тагнуулшан, арадай дайсан» гэхэ мэтэ муухай нэрэнүүдые зүүгээд, бодото нэрэнүүдыень зуража хаяад мартуулһан байна, тэдэниие һэргээхэ шухала гэжэ Ш. Б. Чимитдоржиев бэшэнэ.

Буряадай элитэ ажал ябуулагшадта зорюулжа, һаяхан «Бэлиг» гэжэ эрдэм һуралсалай яаманай шугамаар гаргаһан ном соонь тэдээн тухай яһала дэлгэрэнгыгээр хэлэгдээ. Мүн эндэ хэлэгдэжэ байгаа суглуулбари соо А. Доржиев, Ч. Иролтуев, Ц. Гэлэг-Жамца, зураашад Е.-Н. Дамбиин, Г. Данзан, С.-Ц. Цыбиков болон бусад ламанар тухай элидхэлнүүдые Г. Л. Санжиев, Ш. Б. Чимитдоржиев, Ц. Н. Пурбуева, С. Г. Дугаров, Э. У. Омакаева, А. В. Дамдинов, Г. Н. Заятуев, В. Базаржапов, Г. Митыпова, А. Н. Содномов, А. Ш. Гомбоева, С. Б. Бардалеева гэгшэд бэлдээ. С. А. Максанов, Р. Н. Дугаров гэгшэд Б. Барадин тухай элидхэлнүүдые бэшээ һэн.

Ц. Б. Будаев сонгоол данзан заншалаа алдаагүй, нүгөө талаһаа, үгэ дууламгай буддистнар байгаа, тиимэһээ ехэнхидээ хуушание бариманталдаг (консервативна) арад байгаа, тэдэниие шажанай ажал ябуулагшад хутэлдэг байһан гэнэ. Уран зохёолнуудта буряадуудые үнгэрэгшэ зуун жэлэй хоёрдохи хахадһаа хубисхалшад боложо эхилээ гэжэ бэшэдэг.

Гэбэшье буряад зондо революционно хүсэл зориг, абьяас үгы байһан гэнэ. 1917 оной һүүлээр болоһон үйлэ хэрэгүүд хадаа ородой большевик нүлөөгэй үрэ дүн, дээрэһээ баадхан шахуу тогтоогдоһон зүйл байгаа гэжэ Т. М. Михайлов бэшэнэ.

Энэ шугамые илангаяа ород хэлэндэ бэрхэ баруун буряадуудай эдэбхитэйгээр бэелүүлдэг байһан хадань, большевик хүтэлбэрилэгшэд Баруун Буряадһаа гарбалтай ажал ябуулагшадые али болохоор дэмжэдэг байһан, тиимэһээ 20—30-аад онуудай революционно дэбжэлтын долгин дээрэ олон мянган баруун буряадуud Байгалай үмэнэхи нютагуудта шуумайн ерэһэн юм гэнэ.

50-яад онуудай тэн багһаа шэнэ үеын сэхээтэд бич болоо. Тэдэнэр засаг баригшадтай һайн, «нюдэн доронь» байхые оролдон, тэдэнэртэ һаймһардаг, тон үгэ дууламгай байһан гэнэ. Нэгэн ниитэ совет арад байгуулха, нэгэн адли удхатай социалис соёл байгуулха гэһэн уряае бүхы шадалаараа дэмжэн, өөрынгөө үндэһэтэнэй шэнжэ шанараа, хэлэ, соёлоо алдаха ябадалда туһалдаг, юрэдөөл булюу һайн байдалтай һаа, бэшэ юуншье хэрэггүй гэжэ һанадаг, дээдэ политигуудые һажаан, һэшхэлээшье худалдахадаа хамаагүй зон байгаа гэнэ.

ХҮН ЯАЖА БИИ БОЛООБ?

Урдань энэ асуудалда бидэнэр имагтал Энгельсын теоридол үндэһэлэн харюусадаг байгаабди. Тэрэнэй ёһоор эртэ балар сагта хүн түрэлтэ һармагшад тон бүдүүлиг зэмсэгүүдые хэрэглэжэ эхилээ. Тиигээд инстинктын үндэһөөр, автомат шэнгеэр зүгын үүрээ дархалдаггал адли бэшээр, харин ушар ёныень мэдэжэ, тэдэ зэмсэгүүдые хэрэглэдэг байгаа. Тэдэнээ улам һайнаар хэрэглэхын тулада урда хоёр мүсөөө ябадалһаа сүлөөлхэ хэрэгтэй болоо. Тиигэжэ хоёр хүлөөрөө ябадаг болоо. Элдэб зэмсэг хэрэглэхэ бүринь тэрэ балар сагай хүнэй ураг тархинь хүгжөө, харин энэнь өөрынгөө эзлжээндэ зэр зэмсэгүүдые улам нарижуулха арга олгоо.

Гэбэшье Ч. Дарвинай һургаалда үндэһэлһэн Энгельсын энэ теоринь бодото баримтануудта зүришэдэг тула дэлхэйн олонхи эрдэмтэдэй зүгһөө мэдэрэгдээгүй юм.

Тусхайлбал, зэр зэмсэгүүдые бүтээхын тулада һармагшад хоёр хүл дээрээ ябадаг болоо гээшэдэ баримтанууд зүришэнэ. 8—10 миллион жэлэй саана хоёр хүл дээрээ ябадаг һармагшад байгаа. Харин түрүүшын шулуун зэмсэгүүд ороидоол 2,5 миллион жэлэй саана бүтээгдэһэн юм.

Нүгөө талаһаа, тэдэ зэмсэгүүдһээ бүри орёо юумэ бүтээдэг амитад бии. Гадна дүрбэн мүсөөрөө тулгалжа ябадагшье һаа, мүнөөнэй хүн дүрсэтэ һармагшадта орходоо хүндэ бүри дүтэ һармагшан Зүүн Африкын Виктория нуур дээрэ 18—16 миллион жэлэй саана амидаржа байгаа. Мүн тэрэл Зүүн Африкада зэр зэмсэг хэдэггүй аад, хоёр хүл дээрээ ябадаг һармагшан 4—3 миллион жэлэй саана байһан байна. Хэрбээ тэдэ һармагшад мүнөөнэй эхэнэрнүүдтэй урилдаагаа һаа, тэдэнь урда гараха байгаа. Юундэб гэхэдэ, һүүжынь яһан нарин байгаа бшуу. Мүнөөнэй эхэнэр үхибүүнэй томо тархинь багтахаар үргэн һүүжэтэй байха ёһотой юм.

Баримтанууд юу харуулнаб гэхэдэ, бодото дээрээ хүн хоёр хүл дээрээ ябадаг байһан амитанһаа бии болоо гэжэ олонхи эрдэмтэд мэдэрнэ. Тиимэ амитан зэмсэг бүтээхын тулада хоёр хүл дээрээ ябадаг бэшэ. Эндэ ондоо шалтаан байгаа гэжэ хэлэгдэдэг болонхой.

Амитад зэр зэмсэг хэдэггүй, энээгээрээ хүнһөө илгардаг гэжэ марксистнууд тоолодог. Теэд энэнь буруу юм. Элдэб шатануудта байһан амитад зэмсэг хэрэглэдэг. Жэшээнь, Африкын ёло шубуун страусай үндэгэ эдихын тула хатуу хальныень шулуугаар тэһэлдэг. Ямар дүрсэтэй, шэгнүүртэй шулуу амандаа зуужа, хэр дээрэһээ унагаахада тэһэрхэб гэжэ тэрэ ёло шубуун тон һайн мэдэдэг. Бобрнууд ехэ зохидхон гэр баридаг гэжэ мэдээжэ.

Олон һармагшад, тэрэ тоодо хүн дүрсэтэншье бэеэ маажахын, һэжэг түрэмөөр юумэ хүдэлгэжэ үзэхын, эдихээр юумэ ухашалжа гаргахын тулада модо хэрэглэдэг. Энэнь ухаа ороогүй үхибүүнэй модо хэрэглэһэнтэй адли. Түрүүшын хүнүүдые олон миллион жэлэй туршада нэгэл янзын шулуун зэмсэг ого нарижуулангүй хэрэглэдэг байгаа. Энэнь бусад амитадай зэмсэг хэрэглэлгэнээ балай ехэ илгаагүй байна. Тиимэһээ «Ажал хүниие бии болгоо» гэһэн баталамжа үндэһэгүй юм. Хүн гээшэ байгаалиин шэлэлгэн (естественный отбор) гээшын эсэстэл бии болоо. Оршон байдал ямар ушарта ураг тархинь ехэ болохые баадхадаг бэ гэжэ олон амитадай жэшээһээ харагдана. Эдихэ юумэнэй, бүтэн үлэхын түлөө бусадтай тэмсэлдэжэ, юумые уридшалан мэдэдэг һэримжэтэй байха хэрэгтэй газарта ухаан бүрилд

Гэсэрэй 1000 жэлэй ойдо

АХА—ТООНТО НЮТАГЫНЬ ГЭЛСЭДЭГ

АҮууехэ Гэсэр хаан тухай суута үльгэрэй 1000 жэлэй ой тэмдэглэгдэхэ гэжэ Буряад орон доторнай тухеэрэгдэжэ байна. Урда эртэ сагһаа, үеһөө үедэ арад зон Гэсэр хаан тухай үльгэр домогуудые марҮаагүй. Тиихэдэ манай Аха нютаг Гэсэр хаан баатарай түрэһэн нютаг гэжэ дэмы алдаршаагүй. Энэ ушарһаа Гэсэр хаантай ба тэрэнэй ябадалнуудтай холбоотой булан тохойнууд нютагтамнай олон.

Аха нютагаархин хадаа Гэсэр хаанние түрэл гаралдал дүтөөр һанажа, тэрээн тухай үльгэр домогуудые хэлсэдэг аангаараа. Ушар нимэһээ манай нютагай хүбүүн, Уран зохёолшодой холбооной правленийн түрүүлэгшэ, поэт, эрдэмтэ Баир Дугаров түрэл нютагаа ерэжэ бүридөө Гэсэрэй түүхээр ходо һонирходог.

Энэ алтан шаргал намарай эхиндэ Баир Сономович Дугаров түүхын эрдэмтэн Баир Балданжаповтай Ахаяа ерээд, Гэсэр хаанда зорюулагдаһан һүмэ бодоохо осуудал шидхээд бусаа һэн. Мүнөө тэрэнь Хужар («Улаан-Аха») һуринай Сахир үбэртэ бодхоогдожо байнхай. Энэ һүмэ бодоохо тэрэгтэ «Улаан-Аха» колхозой гэшүүд ба Аха нютагые Байгал шадарай газар дайдатай адли болгохо ородамериканй проектые Россиин талаһаа хүтэлбэрилдэг нютагай журналист К. Д. Тулуев эдэбхитэйгээр хабаадалсаба.

Мүн тиихэдэ Гэсэрэй 1000 жэлэй ойн хүндэлэлдэ аймагай түбэй библиотекэ (М. Дёмина, О. Ж. Жамбалова, З. Б. Базарова, З. Б. Мунконова), Орлигой дунда һургуулийн түрэлхи хэлэнэй кабинет (О. Ж. Дашеева, З. С. Сыренова) ба бэшэшье һургуулинууд бага-сага ажал ябуулжал байдаг.

Гэсэр баатарай нэрэ алдартай холбоотой Аха нютагай газарнууд гэбэл, Альбанай болдорһоо (Сэнсэ өөдэ) эхилээд, Нүхэн-Дабаан хүрэтэр мүн Шарза, Орхобоомо, Хужар, Бүрэн-Гол, Сорог болон бусад булан тохойнууд болоно.

Альбанай болдорһоо эхилжэ, Жомболог голой һаба дайраад, Хужар хүрэтэр ото обоо собоо шэбээ шулуун баржыдаг юм. Энэ юунһээ болоо юм ааб гэхэдэ, арад зоной хэлсэдэг ёһоор, Андулма хаанай ордонине Гэсэрэй харбахада, хайлажа унашаһанай мүр сараа гэлсэдэг. Харин эрдэмтэдэй тодорхойлогоор энэ хадаа эртэ урда сагта Альбанай болдогой вулканай тэнэрһэнтэй һаа болоһон юм.

Энээнние 1865 ондо Аха ерэһэн ородой элитэ эрдэмтэн-географ, анархист үзэл бодолтой Пётр Алексеевич Кропоткин гэршэлһэн байха. Тэрэнэй бэшэһэн «Поездки в Окинский караул» гэһэн статья бии. Удаань 1912 ондо энээн руу Сергей Павлович Пертолчин (Альбанай болдогто хүрөөд, шэнжэлгэ хэжэ ябатараа наһа бараа) ерээ. Тэрэ шэнжэлгэ хэжэ, баһал Кропоткиной һанал бодолые дэмжэһэн байха юм.

Олонхидоо наһатай зоной һанаа сэдьхэлдэ энэ арьял барьял хара шэбээ хадаа Гэсэр хаанай нэрэтэй холбоотой. Тиимээрээ шэбээн «абари зан» мэдэхэгүй хүн энээн руу ороо һаа, гарахань хэсүүхэн байдаг. «Далитай шубуунһаа бэшэн шэбээ соогуур ябажа шадаагүй юм» гээд, урданьшье, мүнөөшье хэлсэдэг.

Хужарай баруун урда хада дээрэ Тураг шулуун гэжэ томо шулуун холоһоо мантайн харлажа харагдадаг. Энэ Тураг шулуун Гэсэр баатарай дайсанаа ажагладаг байһан газарынь гээд эртэ урданһаа хойшо мэдээжэ юм. Бүрэн-Голой, Орхобоомын үндэр хадые Гэсэр дабажа гараад, мори, номо һаадагаа Тэнгэриһээ эрижэ абаһан гээд домог бии.

Сэнсэ голой хойто бэедэ, Шаснуурта ошожо ябахада, харгы дээрэ Тэгнэ шулуун хэбтэдэг. Тэрэ шулууе Гэсэр баатар ашаанайнгаа тэгнээ болгожо, мориндоо ашаад ябаһан ха. Үнэхөөрөө тэрэ шулуун тэг дундуурааа хэршэлээ гаргаһан шэнги сараатай юм.

Шарзын-Обтойдо Улаан-Шулуун хада бии. Тэрэнэй оройнь, баруун хажуунь шад улаанаар харагдадаг. Илангаяа хии бараанай болоо һаа, бүришье шуһа дуһама гэхээр улайшаха. Домогой ёһоор, байлдаанай үедэ ехээр харбуулһан баатар хойшоо ороходоо, шуһаяа ехээр адхаһан түүхэтэй. Нуурай хоолойн хада (Сорог) Гэсэрэй годлиин дүлэндэ дайрагдаһан, халта нэгэлдэһэн үудэндэл саашаа болошоһон шэнги үзэгдэхэ.

Обоо (тогоон) уула гэжэ бии. Энэ нэрэ алдарынь хадаа, Гэсэр баатарай Андулма хаанние дараад бусахадань, абгань уттахадаа, олон тогоонуудые табижа, тарган мяха шанажа хүндэлһэн ушарһаа болоо юм ха.

Ахын дээдэ үүдэн гэгдэдэг Нүхэн-Дабаан үнэхөөрөө оройдоо нүхэтэй бшуу. Энэ баһал Гэсэр баатартай холбоотой, Гэсэр залуудаа агнажа ябаад, дабаанай оройдо үнэгэ хараад харбажархиһан байгаа ха. Годлинь дабаанай оройе соо сохижо гараад, үнэгээ оноһон, тиин томо гэгшын нүхэ гаргажархиһан ха. Тиигэжэл Нүхэн-Дабаан бии болоһон түүхэтэй. Харин Улаан-Нута хадаа Гэсэр баатарые дайсанай һомонһоо халхалан абаргаһан түүхэтэй.

Гэсэр баатарай зэр зэмсэгүудые Ахада урданай зон хараһан, үзэһэн байһан ха. Орлигой зүүн хада дээрэ Гэсэрэй дүрөө бии. Энээнние хараһан, үзэһэн хүнүүдшье байһан ха. Тиихэдэ Үрьёологой Хаан-Уулада Гэсэрэй годли хэбтэдэг байгаа гэлсэдэг. Булагта («Улаан-Аха») Сагаан борьёогой шэбээ соо (Шарза тээһээ) Гэсэрэй мориной 34 нүхэтэй таха олдоһон тухай домог Добшонов Намсарай Сосорович (наһа бараа) гэжэ үбгэжөөл хөөрэдэг байгаа.

Сэхыень хэдэхэдэ, Гэсэр баатартай холбоотой газар дайданууд Ахада үшөөл олон бии ааб даа. Аха түрэһэн нютагынь Гэсэр баатар хүбүүгээ дүмүүхэн үргэн тэнжэжэ, баатарлиг уужам һаруул харгы замда үдэшэһэниинь ехэ удха шанартай.

В. ГАЛСАНОВ,
хүдөө бэшэгшэ.

2. БОДИ МҮРТӨ ШӨЛЖӨЛГЫН ЗҮРГЭНҮҮД

1. Бори мүртэ орохые эрмэдэгшэ хүн гурбан эрдэм абаха зэргэтэй. Һахил, бисалгал болон бэлигүүн ухаан.

Һахил гэдэг юун болоноб? Боди мүртэ орохые эрмэлзэгшэ хүнһөөшье бэшэ ондоо хүнүүд энэ Һахил сахижа ябаха ёһотой юм. Хүн бүхэн өөрынгөө маха бодо болон сэдьхэлые хододоо арюудхан, табан мэдэрэлэйнгээ сонхые нарин сахижа, багаханшье нүгэл хилэнсэһээ зайсажа, буян үйлэдэжэ, сэдьхэлээ түгэлдэр шэнжэдэ хүргэхые эрмэлзэжэ ябаха зэргэтэй гээшэ.

Бисалгал гэдэг юун гээшэб? Энэ хадаа шуналта хүсэлһөө зайсажа, муу үйлэһөө холодон, сэдьхэлэй амаглан тэниглендэ хүрэлгэ.

Бэлигүүн ухаан юун бэ? Энэмнай дүрбэн үнэнние мэдэлгэ. Энэ дүрбэн үнэн нимэ: зоболонгой үнэн, зоболонгой шалтагаанай үнэн, зоболон усадхалгын үнэн, зоболон таһалдуулгын замай үнэн.

Энэ гурбан эрдэм шудалан абагшад Буддын шабинар гэжэ нэрлэгдэнэ.

Бэеэрээ, абяагаараа, эбэргүй мухар тархитайгаараа үнеэндэ дүтэшье адли бэшэ аад, үнеэдэй һүрэгэй хойноһоо дахасалдан ябаһан элжэгэнэй бн үнеэнби гэжэ хэдышье хэлэбэлнь, хэншье тэрээндэ этигэхэгүй. Тон энээн шэнгеэр нэгэ хүнэй эдэ гурбан эрдэм шудалдаггүй аад, боди мүр бэдэрэгшэб, Буддын шабиб гэбэлнь, энэнь үймарай үгэ гээшэ.

Намартаа баян ургаса хуряахынгаа түлөө, таряашан хабарынь эгээн түрүүн гаараа хахална, үрэһэ тариһа, уһална, бог үбһэнһөө арилгана. Боди мүртэ орохо хүн тон лэ нимэ жэшээгээр ехэ оролдолго гаргажа, энэ гурбан эрдэм эрхэ бэшэ шудалха ёһотой юм. Мүнөөдэр таригдаһан үрэһэнэйнь тэрэл сагтаа үндыжэ, үглөөдэрынь залаалаад, нүгөөдэрынь ургаса хуряахаяа таряашанай хэдышье хүсөө һаань, энэнь бэелүүлэгдэшэгүй. Боди мүр бэдэрэгшэ дурдагша жэшээгэй ёһоор, мүнөөдэртөөл эгээлэй байдалай шуналһаа эгсэ зайсаад, үглөөдэрынь хамаг хүсэлһөө эсэслэн һалаад, нүгөөдэрынь боди мүртэ хүрэжэ огто шадахагүй.

2. Алдар солодо эрмэлзэһэн, баян зөөридэ обтоһон, хобдогой шуналда нэрбүүлэгдэһэн хүнэй боди мүртэ орохонь хүшэр. Эгээлэй байдалай сэнгэлгэдэ дашуурага болон боди мүртэ орохо замай сэнгэл хөёр тад ондоо зүйлнүүд.

Хамагай шалтагаан хүнэй сэдьхэл гэжэ хэлэгдээ һэн. Хэрбээ эгээлэй байдал соо сэдьхэлэй үлүүсэ жаргабалнь, төөрилгэ болон зоболон түрэнэ. Хэрбээ сэдьхэлэй боди мүртэ эрмэлзэбэлнь, үнэн сэнгэл болон боди мүр мүндэлнэ.

Ушар нимэһээ боди мүр бэдэрэгшэ хүнэй нэн түрүүндэ сэдьхэлээ арюудхаад, һахил сахижа ябабал, тэрэ бисалгалда хүртэхэ. Бисалгалда хүртэгшэ хүнэй ухаан гэгээрхэ. Гэгээн ухааниннь тэрэнние боди мүртэ хүтэлэн асарха.

Эдэ гурбан эрдэм боди мүртэ хүрэлгын үнэн зам. Хүнүүд эдэ гурбан эрдэм шудалдаггүйһөө, удаан саг соо төөрижэ ябаа. Тэдэнэр боди мүртэ орохын түлөө эрмэлзэжэ, бусадтай хэрүүл үүдхэлгэһээ зайсан, сэдьхэлээ арюудхажа, даруу номгон ухаан бодолдо абтабал боди мүртэ түргэн орожо шадаха.

3. Хэрбээ эдэ гурбан эрдэмые нариннаар анхаран харабал, найман хубиһаа бүридэһэн мүр, дүрбэн хараа бодол, бээ абажа ябаха дүрбэн гурим, табан хүсэн болон зургаан юрэнхы шэнжэ болоно.

Найман хубита зүб мүр гэдэг—зүб хараа бодол, зүб ухаалдилга, зүб үгэ, зүб үйлэ хэрэг, зүб ажаһуулга, зүб эрмэлзэлгэ, зүбөөр үнгэрһэнние дурдалга болон зүбөөр ухаан бодолоо бүридүүлгэ.

Зүб хараа бодол гээшэ—дүрбэн үнэнние ойлголго, үйлын шалтагаанай үнэндэ этигэлгэ болон хамагые үнэнхэ дээрэнь харалга болоно.

Зүб ухаалдилга—шуналай хүсэлдэ диилдэхэгүй, жобдогто абтахагүй, уур сухал болохогүй бусадта мууе хүргэхэгүй.

Зүб үгэ гэдэг—худалаар хэлэхэгүй, үлүүсэ шалихагүй, бэлин шэбшэг хэлэхэгүй, нюур илгажа харахагүй.

Зүб үйлэ хэрэг—амитан зүйлэй ами таһалхагүй, хулгай хэхэгүй, һалихай ябадал гаргахагүй.

Зүб ажаһуулга — хүнэй ажабайдалда таагүй эшэмгэй ябадалһаа зайсалга.

Зүб эрмэлзэлгэ — зүб зорилго бэелүүлхын тулада залхуурангүйөөр, саг үргэлжэ оролдолго гаргалга.

Зүбөөр үнгэрһэнние дурдалга гээшэ — үйлэ хэрэг бодомжотойгоор ябуулга.

Зүбөөр ухаан бодолоо бүридэлгэ — зүб зорилго урдаа тодорхойлхын болон гэгээн ухаанда хүрэхын тулада сэдьхэл зүрхөөрөө үнэнние ойлголго.

4. Дүрбэн хара бодолнууд нимэ:

Хүнэй маха бодо бузартай, тэрээндэ ехэ дашуурха хэрэгүй.

Хүнэй алишье мэдэрэлынь зоболон асарна.

Хүнэй сэдьхэл ходоодоо хүлгөөтэй, саг үргэлжэ хубилна.

Түби дээрэ хамаг юумэн шалтагаанһаа болон эрхэ байдалһаа бии болоно.

Тиимэһээ энэ түбидэ хэтэ мүнхэ юумэн үгы.

5. Зүбөөр бээ абажа ябаха дүрбэн гурим:

Бии боложо үрдеэгүй хорые даралга;

Бии болоһон хорые усадхалга;

Үлзытэ хэрэгэй бии бололгые тэдхэлгэ;

Мүндэлһэн үлзытэ хэрэгые үргэлгэ.

Хүн бүгэдэ зүбөөр бээ абажа ябаха дүрбэн эдэ гуримые сахижа ябаха зэргэтэй.

6. Табан хүсэн гэбэл:
Этигэл. Оролдолго. Үйлэ бүхэнөө бодомжолго. Гүнзэгыгөөр ухаалдилга. Ухаагаа гэгээрүүлгэ.
Энэ табан хүсэн боди мүртэ хүтэлнэ.

7. Зургаан юрэнхы шэнжэ — дэлгэр сэдьхэл, һахил сахилга, тэбшэл, бээ үгэнги байлга, гүн гүнзэгыгөөр ухаалдилга болон хурса ухаан бодол. Хэрбээ энэ зургаан юрэнхы шэнжэ ойлгобол, төөрилгын далайе гаталжа, боди мүрэй эрьедэ хүрэжэ болоно.

Дэлгэр сэдьхэл гэдэг — хомхойе хизаарлан барилга, һахил сахилга — зүб хэрэг үйлдэлгэ, тэбшэл—уур сухал болохогүй, бээ үгэнги байлга — залхууһаа зайсалга, гүнзэгыгөөр ухаалдилга —сэдьхэлээ тэниглэн болгоҮго, хурса ухаан — үймар харанхы болон мунхагта дайруулһан сэдьхэлээ гэгээрүүлгэ.

Дэлгэр сэдьхэл болон һахил сахилга — хэрэмэй бүта һуури мэтэ Буддые дагалгын гол үндэнэн. Тэбшэл болон бээ үгэнги байлга — хэрэмэй бэхи хана мэтээр гадаадын хохидолһоо хамгаална. Гүнзэгыгөөр ухаалдилга — энэ хамгаалгын бэ ами наһанда болон үхэлдэ дашуурагаһаа зайсуулгын зэр зэбсэг. Эдэ бүгэдэ байлдаанда мордоһон сэрэгшын хулгынь боложо үгэнэ.

Гуйгшада үгэлгэ — үргэлшье һаа, үнэнтэ үргэл бэшэ. Үнэнтэ үргэл гээшэ нигүүлэсхы сэдьхэлһээ гуйлтагүйгөөр хэһэн үгэлгэ. Хаа-ла үгэлгэ — үнэнтэ үргэл бэшэ. Үнэнтэ үргэл — хододоо үгэжэ байлган.

Үгэһэндөө хүн хожомоо хармалбал гү, али энээндээ омогорхоболнь, энэ үнэнтэ үргэл бэшэ гээшэ. Үнэнтэ үргэл — хүнэй өөрынгөө үгэлгэдэ баясалга, эндэ өөрынгөөшье, үгэһэн хүнөөшье марталга болоно.

Үнэнтэ үргэлгэ харюугай һайнние хүлеэдэггүй, нигүүлэсхы сэдьхэлэй дэмбэрэл, боди сэдьхэлые бусадташье, өөртөөшье асархын хүсэл.

Долоон үргэл энэ түбидэ бии. Тэрэнние ямаршье зөөригүй, үгытэй ядуу хүн хэжэ шадаха. Нэгэдэхинь, боди ёһоной үргэл. Бээ үгэнги сэдьхэлээр ажал хэжэ албалалган дээдын үргэл болоно. Энэ үргэл тухай далгэрэнгыгээр энэ номой удаадахи хуби соо хэлэгдэхэ. Хоёрдохинь, сэдьхэл зүрхөөрөө үргэл. Анхарал дүүрэнээр, мэдэхэй сэдьхэлээр хүнүүдтэ болон оршон тойрондоо хандалга энэ үргэлэй удхань. Гурбадахинь, нюдэнэй үргэл. Энэмнай хүнэй сэдьхэл зөөлэрүүлһэн урин даруу харасa. Дүрбэдэхинь, урин шарайн үргэл. Энэмнай ходоодоо дулаахан миһэрэл. Табадахинь, үгын үргэл. Анхаралтай зохид, хүнэй сэдьхэл үргэһэн үгэнүүд энэ үргэл болоно. Зургаадахинь, һуурийн үргэл. Бусадта өөрынгөө эзэлһэн һууринһаа бодожо үгэлгэ. Энэ үргэлэй удхань —өөрынгөө гэргэ хүнүүдтэ хонолго үгэлгэ. Эдэ хамаг үргэлнүүдые үдэр бүриингөө ажабайдалда хүн бүхэн хэхэ арга̀тай.

8. Урда сагта Саттва гэжэ нэрэтэй хаан хүбүүн бии бэлэй. Нэгэтэ тэрэ хөёр аханартаяа ойдо ошожо наадаба. Тэндэ һаяхан зулзагалһан эреэн гүрөөһэ харажархибад. Гуринхалха болоһон тэрэ эреэн гүрөөһэн нарай зулзаганууды эдихээр бэлэн байба.

М. БАТОИН
бурядшалба.

(Түгэсхэлынь хожом гараха).

Хүндөөгэй соёлшодой анхаралда

ЕХЭ ТҮҮДЭБШЫН НААДАН

(Сценари)

Наранай орожо, үдэшэ боложо байһан үе, үргэн таныын дунда эшэгы гэр. Эшэгы гэрэй хөёр хажуугаар ара бөеэрэнь сэргэнүүд, хооронтонь аргамжаар мори уяха газалэ татаатай. Буряадуудай үбһэ хуряалгаһаа гаража үбэлжөөндөө бэлдэжэ байнан саг. Эшэгы гэрэй урда түүдэбшын түлеэн обоолоотой. Хажуудань тулга дээрэ хонхон тоон соо аарсан шаандана. Эшэгы гэрэй урдур хэдэн хүн түүдэбшын гулеэ аһана, эхэнэрнүүд хоюн югоон соохи эдеэ шэлгаар худхана. Хөёр нанжалт ерэшүүл эшэгы гэрэй урда дабшалан һуужа, наһаар тамхи татан, яаралгүй хөөрэлдэнэ.

Энэ үедэ мал ажалтай бугад зон багаха сүлөөтэй боложо, наада зугаа эрхилдэг байгаа.

Тэндэ байһан үбгэдэй нэрэн гараа шэхэндээ баринжа ааһаархаад:

— Зай даа, нүхэд, наадаа наадаһай наашаа табилуулжа, дулаг мориной түбэрөөн, хүнны сээжын аялга үргэн таныемнай ээдэлүүлбэ.

Энэ үедэ холоһоо мориной туруунай түбэрөөн соностожо, дуу дуулалдаһаар болон зоной ерэжэ ябахань дуулдана (фонограмма).

Эндэ байһан хүнүүдэй нэрэн:

— Нүхэд аа, зүүн тээһээ нэзбэртынхиднай наашаа дабгаба.

Нүгөедэнь:

— Урдаһаа хүсөөтынхиднай үйлэлдэбэ ха даа...

Мориной түбэрөөн, дуунай аялгануд эшэгы гэртэ дүүрэлэн замхана. Ерэһэн хүнүүд бүлэг бүлэгөөрөө хүнюугэйнүүд ерэжэ, бээ бээеэ уулзан мэндэшэлэлдэнэ, бүлэг бүлэгөөрөө сугларан, хүхюу зугаа дэлгэнэ.

Энэ үедэ нүннин наада ударидагша залуушуулда хандана:

— Нүхэд! Мүнөө үдэшын түүдэбшымнай нааданда хэ-ойро суутай болоһон үльгэршэд ерэжэ, үльгэр түүрээнэ, нааданаймнай шэмэг, эдьхэлэймнай баяр болоһонь гэшэ. Тэдэмнай хүрэжэ ерэбэл ха, Залуушуул сугтажа, мориниһоонь хүндэгэ ойлшадаа буулгажа, нааданда уригты.

Залуушуул үльгэршэдые эргэлүүлһэн олбогууд дээрэ һуулгана. Үльгэршэдэй урда ябаган шэрээнүүд тигдажа, сай, элбэг табагаар эдэ хүндэлэгдэнэ.

Нааданай ударидагша:

— Зай, хүндэтэ нүхэд! Эмнай суглараад, үльгэрэй аднайшье морилоод байна. Гаран орожо, боро хараан аһарба, одо мүшэд огторойдо ялалзаба. Түүдэбшээ удараажа, наадала эхилээ!

Түүдэбшын гал ойро тойронине гэрэлтүүлнэ.

Эндэ байгаашад зэлэ таан түүдэбшын хөёр тээгүүр гугларна.

Наада ударидагша:

— Наадаяа эхилжэ, хүйнгөө шалаа гаргажа, мотоһон хоолойгоо заһажа, гнды сээжын өөрһөө хуугаа зэдэлүүлхэ сагай ерэбэ, Нютаг нютагай дуушад зэнэгты. Үльгэршэ хүн олбог дээрэ, дууша хүн добуун дээрэ гэлсэгшэ, шэхэнэй шэмэг, сээжын баяр болгон, үльгэр, домогоо түүрэгты!

Нютаг нютагайхид дуушадаа дүхэригтэ оруулна. Тэрэ дуушадай нэрэнүүдыень дурдан, нютагаа мартан, зугаа шогтойгоор дуунай эхитабин түүдэбшын наадан эхилнэ. Нютаг буриин бэрхэ дуушадай дуулаһанай удаа дуу андалдаан эхилхэ боложо, хонгёо хоолойтон хөёр можо болоно. Тэдэнэр урда урдаһаа хаража зогсоод, нэгэ можонь дуу эхилнэ. Хөёрдохи можонь түрүүшынхидэйнгээ дууень үргэлжэлүүлэн дуулаха зэргэтэй. Жэшээнь, нэгэдэхи можонь дуунай түрүүшын хуби — хазаарта мориёо мартан дуулахадань, хөёрдохи можонь —ханиһан нүхэрөө мартан дуулаха ёһотой.

Удаан аялгатай дуунуудһаа эхилээд, саашадаа дуунай аялга түргэдэн, огсом болохо ёһотой. Жэшээнь, дууануд: «Эльһэтэй харгыда...», «Арбаадхан сэрэгын...», «Хатархадаа хаядалтай...», «Түмэр харгын...» гэхэ мэтэ. Наадажа байхадаа, хүхюу зугаа аяг гаргажа, илдам һайхан шарай шарайлан габшагайгаар ябан наадаха ёһотой.

Дуу андалдаанда илаһач можонь нүгөөдүүлээ худалдаха гэжэ хүхин, наада зугаа гарган худалдахадаа:

Тайлаг, тайлаг
тэмээгээр,
Табан уута будаагаар,
Һинмэрхээ хадагаар,
Һэтэрхээ зүүгээр,
Нөёнэй ташуураар,
Нохойн гулар
худалдаанабди,

—гэхэ мэтэшэлэн...

Энээнэй һүүлдэ түүдэбшын дэргэдэ «Нэрьелгын» наада ударидагшын хүгэлбэрн дорО «Нэрьелгын» наада эхилхэдээ, түүдэбшын хөёр тээ эргэлэн зогсоод, гар гараа барисалдан, байрадаа нэнгэн худэлжэ, «Нэрьелгын» дуу дуулажа эхилхэ. Түрүүн нэгэ можонь эхилжэ, дуунай нэгэ баглаа дуулахадань, нүгөө можонь хөёрдохи баглаа дуулана. Саашадаа бүхы дуунайнгаа дууһатар булга нэрьен дуулаха ёһотой.

«Нэрьелгын» нааданай һүүлээрнь харилсаа дуу «Ангуушадай дуу» хөёр хүн дуулаха ёһотой. Жэшээнь, аха дүү хөёрые Бадма Нима хөёр гүйсэдхэхэ.

Энээнэй удаа нааданай түрүүлэгшэ дүхэригтэ орожо, наадаашадта хандажа:

— Нүхэд! Баярай ехэ баяр, нааданай ехэ зугаа, үльгэрэй ирагуу аялга шагнаха сагнай оробо. Үльгэршэдтөө дүтэлэн һуужа, арад зоной-гоо аман зохёолой дээжэ болохо морин үльгэр соносожо, элинсэг хулинсагуудайнгаа абажа ябаһан уг гарбалаймнай уута, мүнхэ түүхынгээ түүрээлгэ альган дээрээ сүршүүлэн, мүнхын арёун аршаан шэнгээр бэедээ шэнгээхэ сагнай ерэбэ. Мүнөө урдамнай хойто Хоридо суутай, үльгэршэ душа гэгдэнэн Дээдэ-Хэжэнгын Хөөрхэ нютагай хальбан угай, гутаар хүхүүртэй, харсага ураатай Аяын Самбуу гэгшэ үльгэршэнэй үльгэрөө хөөрэхыень анхарая. **(Нютаг бүридэ энээнэй жэшээгээр өөһэдын үльгэршэд хэлэхэ болоно).**

Ударидагша гараа дэлгэн, үльгэршэнэй урда доро дохижо, үльгэр хөөрэхыень дурадхан зогсоно.

Үльгэршэнэй урданай ёһо гуримаар уянгатуулан түүрээхэдэнь, шагнагшад хэһэг бүхэнэйнь һүүлдэ нэгэн дуугаар «Зай» гэлдэжэ, утаар татан, үльгэршэнөө урмашуулан, дууряалсаха ёһотой.

Үльгэрэй түгэсэхэдэнь, шагнагшадай нэгэн хадаг дэлгээжэ, хундага барин, үльгэршэндэ зорюулан дуу дуулаад, хадагаа хундагатайнь барина. Үльгэршэн тэдэниень тогтоон абажа, үреэл хэлэхэ ёһотой. Үреэл хэлэхэтэйнь хамта «Сэг даралгын» дуун эхилхэ болоно.

Энээнэй һүүлдэ хөёрдохи үльгэршэн үльгэрөө эхилнэ. Эндэ хэдэн үльгэршэд хабааданаль, тэрэл бүридэ дээрэ дурдагша ёһо гуримууд бэелүүлэгдэхэ зэргэтэй.

Үльгэршэдэй домогоо эсэслэн дүүргэхэдэнь, шагнагшадай дундаһаа наһатай эрэ хүн бодожо, үльгэршэдтэ хандан иигэжэ хэлэнэ:

— Аяар холоһоо, тоонто нютагтамнай ерэжэ, арадаймнай баялиг, морин үльгэрнүүдые шагнуулжа, -маанадые баясахын ехээр баясуулбат. Арадаймнай сэдьхэл зүрхэндөө абажа ябаһан аялга һайхан үльгэрнүүднай хэтэдээ мүнхэрэг. Бэлиг түгэлдэр, дээрэһээ заяатай үльгэршэднай хэтын хэтэдэ үе залгуулан мүнхэрхэнь болтогой!

Үльгэршэдэй урда табагууд шэнэлэгдэнэ.

Наада ударидагша дүхэригтэ орожо:

— Зай, нүхэд! Бидэ түүдэбшынгээ дуунуудые аянгатуулан дуулаад, наадая! — гэжэ түүдэбшын нааданда хүнүүдые урина.

Түүдэбшын наада эхилхэдээ, хүнүүд дүрбэ-табаараа зэргэлжэ, тохоногоо барилсан, хойно хойноһоо зогсоод, аалиханаар «бэһэлигэй» дуунуудай аялга соо гэшхэлэн, нара зүб түүдэбшээ тойрон дуулана.

Түүдэбшын нааданай түгэсхэлдэ ударидагша нигэжэ хэлэнэ:

— Зай нүхэд! Сэлгеэхэн һүнимнай сэлмэбэ, үүр гайжа, үдэр болобо. Хатар нааданда хабаяа харуулаабди, аялга дуундаа аяшараабди. Түүдэбшын гал залихха болобо. Улаан согуудынь халуун бурмадань булая, үглөө еөхэдэмнай унгарангүй байг. Һүүлдэнь һэргэжэрхихэдэмнай бадаран байг. Үдэшэ бүри түүдэбшынгээ наада эрхилхэмнай болтогой.

Наадаашад «болтогой» гэлдэн, дарьяа табилдаһаар таража эхилнэ.

Халуун баяр ёһололой оршон байдалда үльгэршэдөө удэшөөд, моридтоо мордожо, дуугаа дуулалдан, уудам дайдаараа табилуулан ошоно. Байн-байн моридой түбэрөөн, дуунай аялганууд холо болон замхана (фонограмма).

В. ГУНГАРОВ.

ЧЕЧНЯДАХИ БАЙЛДААНУУД

Россин засаг түрэдэ зүрюу Джохар Дудаевай хүтэлбэриие сэрэгэй хүсөөр усадхаха дайн эхилһээр һара үлүүтэй саг үнгэрбэ. Зүгөөр сэрэгэй хүтэлбэриин эдэбхигүй шиидхэбэринүүдые абаһан ушарһаа, энэ байлдаан мүнөөшье болотор үргэлжэлһөөр. Үдэр хоногой үнгэрхэ бүри хүн зон олоор алуулна, шархатана.

ЗУРАГ ДЭЭРЭ: Моздок һууриндахи сэрэгэй госпитальдо; республикын ниислэл Грозный хотын олохон гэрнүүд һандаргадана, түймэртэ абтана.

ИТАР—ТАСС-ай фотохронико.

Үншаа, дуулаа һэн гүт?

БУЛТАНИЙЕ СУХАЛДУУЛБА

Һайн һайханние хүргэлгын үдэртэ зорюулагдаһан һайндэртэ бэлдэжэ, стол дээрээ заншалта болоһон индейкээе табижа, түрүүшынгээ хундага үргэхэ сагаа США-гай Баруун Вирджиния штадтатахи Белмонт хотодо ажаһуугшадай хүлеэжэ байтарнь, Ноланд Парсокс индейкэ алаа! гэһэн һураг тараба.

Индейкэ намда добтолоо юм гээд һүүлдэнь Парсокс өөрыгөө сагааруулхые ороолдоо. Гэбэшье Джейк гэжэ нэрэтэй индейкын эзэд энээниень эрид буруушаажа, Ноланд Парсоксые хэһээхэ эрилтэ табина. Тэдэнэрые Белмонтдо ажаһуугшад дэмжэнэ гээд мэдээсэгдэнэ. Иимэ һайндэрэй боложо байхадань, гэмынь бүри ехэ болоно бшуу.

ЬӨӨРГЭНЬ ТАБИНАГҮИ

Спайк гээд нэрлэгдэһэн 65 наһатай омар Калифорнидохи нэгэ ресторанай аквариум соо ажаһуудаг юм. Өөрһөөнь залуу гү, али томо бэшэ омарнууд мэтээр эдюулшэхэһээ Спайк айнагүй. Тэрэнэй ажабайдалда болоо һаа, нэгэл хубилалта боложо магад. Тэрээнние далай руу табиха дурадхалнууд оруулагдана, мүнгэншье дурадхагдана. Тээд эзэниинь зүбшөөнэгүй. Спайкые харахаяа олон зон ресторандань ерэжэ, эдеэлнэ бшуу.

НЮТАГЫЕНЬ БУСААБА

Хитадай Сычуань провинцида барижа, Минмин гэжэ нэрлээд, Англи абаашагдаһан панда баабгайе һөөргэнь бусаахань. Тэрэнние гүлгэтэй болгохо гэжэ ядаа бшуу. 17-той Минминдэ нютагтань «үбгэ» оложо үгэбэ. «8-тай мантан томо Паньпан урдань дүрбэн гүлгэтэй болоһон юм. Тиимэһээ тэрэ дүй дүршэлтэй ааб даа»,— гээд хитад эрдэмтэд хэлэнэ.

ОЛООРОО ХАРАБА

Франциин Лион хотодо хэдэн зуун хүн сугларжа, бүхэли квартал гэрнүүдые залан шууд тэһэрэлгээр һандаргахыень хараба. Эдэ гэрнүүд соо зоной байхада балай таарамжагүй гээд тоологдоо. Гайхалтай...

Түрэл нютагаймнай түүхэһээ

ХОЙТО ЗҮГҺӨӨ МОРИЛЬОН ХОЁР БААБАЙНАР

ҮНИ УРДЫН УРДА САГТА уужам Түгнэ нютагай хоймор талада оршон байдаг Бар голой эхиндэ Бар дабаанай орой дээрэ тогтожо, холо нютагһаа зорюута зорижо ерэһэн Баабайнар энэ үндэр дабаан дээрэ нигэжэ утынгаа замай захада тулажа ерэед, байха байрлаха ушараа, юу хэхэ, ямар үйлэ хэрэг бүтээхэ тушаагаа нягта һайнаар ойлголсоё гэлсэһэн гэхэ.

Нэн түрүүн нэгэ Баабайнь: «Бишни үни урдын өөрынгөө бодомжолжо ябаһан үйлэ хэрэгээ бүтээхэ гэһэн һаналтайгаар орон нютаг дээрээ тон һайханаар тулажа ерэбэ гэжэ тон ехээр баярлажа һуунали. Ямаршье гадна дотнын харша нүхэсэл зоболонгүйгөөр хүрэхэ газартаа хүрэжэ ерэбэ хэбэртэйб. Эндэһээ тээ урагшалхада, габан томо хада уулатай нютаг байха ёнотой юм,—гэжэ хэлээд: — Харин шимни өөрынгөө ушаралта зам харгыгаа элишэлээ һаашни, болохо байгаа»,—гэжэ нүгөөдэдөө хандаа һэн гэхэ.

Тэрэ Баабайнь: «Миниишни зам баһал иимэрхүүл даа. Тиихэдээ би болбол тогтохо байха газарһаа үлүү гараад эндэ хүрэжэ ерэбэб. Энэ бараг ааб даа, бусахада холо бэшэ юм. Байха һууха, нютагжаха газараа хоюулан ойлголсоод тарана бэээбди»,—гэбэ.

Энэ хоёр дээдэ түрэлтэ Баабайнар үни урда сагта хамтаржа, хойто холо газарһаа ерэжэ, хада уулын эзэд боложо һууһан намтартай юм гэжэ манай нютагай урданай үбгэд, хүгшэдэй хэлэһэн заабари мүнөө болотор хаягдаашье, орхигдоошьегүй.

Эртэ урдаһаа хойшо манай нютагаархид урда дурдагдаһан Баабайнар тушаа нигэжэ тайлбарилдаг гээшэ һэн. Тэрэ хоёр Баабайнарай нэгэннинь манай Бар нютагай Баян-Улаан уулын эзэн болохо даалгабаритай нютагһаа гараһан, нүгөөдэнь Олгойтын Баабай болохо даалгабаритай байһан гэхэ.

Ушар нимэһээ тэрэ хоёр Баабайнарай — «тээ урагшаа табан хада уулатай нютаг байха юм» гээшэнь Баян-Улаан Үндэрэй Баабай боложо, нүгөө — «бууха газарһаан үлүү гарабаб» гээшэ Баабайнь һөөргөө ойро зүүрын газарта бусажа, Олгойтын Баабай боложо һууһан намтартай. Тэрэ Олгойто уула гээшэмнай Тарбагатай һууринай тээ урда тээ Бэрношооб (Бурнашево) сэлээнэй зүүн-хойно — ой модоор аргагүй баян уула оршожо, үни урдын нэмжын һуудаг гээшэ.

Тингэжэл хоёр ехэ Баабайнар үни урда сагһаа хойшо манай нютаг ороннемнай харалсажа, зальбаржа, бүгэдыемнай һайн һайханаар һанаагаа табижа, хэдэн үе олон жэлэй хугасаада туһалжа байдаг гэжэ бултадаан баран һайн мэдэдэг гээшэбди.

Гэхэтэй хамта Баян-Улаанай Баабай болбол ондоо гол нютагһаа манай Бар, Хошуун-Үзүүр нютагта али олоч шалтагаанһаа зөожэ ерэһэн зэниие хашажа харшалжа болохогүй гэһэн дээдэ ехэ тангариг айлдаһан намтартай юм гэһэн ушар манай нютагай үндэр наһатай үбгэд, хүгшэд ходо дурдажа, һануулжа байдаг гээшэ һэн.

Энэ манай Баян-Улаанай Баабай ноён хоёр гол нютагай Баабай гэжэ нэршүүлһэн намтартай юм гэдэг. Яахадааб гэхэдэ, энэ манай Баян-Улаан уулын баруугаар хойшоо нэмжыһэн хүндые Хохюуртын-Булаг гэжэ үни урдаһаа хойшо нэршэһэн юм гэдэг. Тэрэньшье зүб лэ байгаа ёнотой.

Ушарынь энэ үндэр дээдэ нэрэтэй Баабайе Бар голой зон Баян-Улаанай Баабай, харин Хохюуртын-Булагай зон Хохюуртын Баабай гэжэ нэрлэдэг гээшэ.

ТЭРЭЭНҺЭЭ ГАДНА үшөө юумнай дутууб гэхэдэ, Баян-Улаанай Баабайн хойто зүгһөө морижо ерэхэдэ, манай нютагта Бурхан шажан үшөө нэбтэрээ, дэлгэрээгүй байгаа гэжэ түүхэдэ хэлэгдэдэг гээшэ. Тэрэ сагта нютаг нютагай хада уулаар обоо тахидаг ушар байгаагүй ха юм.

Тэрэ холын хойто орон нютагһаа манай Түгнэ Бар нютаг зорюута морижо ерэһэн Баабай Баян-Улаан уулын нэрээр нэршэжэ байна гэжэ бүгэдэ зон мэдэед, манай Баян-Улаан уулын Баабаймнай гэжэ хэлсэһээр, хэдэн олон үе сагһаа гэхэ гү, үг үгһаа хойшо мүргэжэ зальбаржа байдагнай мэдээжэ.

Гэбэшье энэ үндэр нэрэ зэргэтэй Баабай ноёмнай Баян-Улаан уула дээрээ байрлажа байдагшье һаа, тусгаар мүргэлэйнь газар Бар голойнгоо баруун, зүүн хүндын хоорондо, уһанайнгаа зүүн бэдэ оршодог гээшэ. Эндэ үндэр гэшын Улаан-Хада уула дээрэ тон тулаха оройһоонь нэгэ бага хойхоуур, юумыш зохидхон, һонирхожол баймаар, зорюута бүтээгдэһэндэл шэнги газар бии юм.

Тэрэ Улаан-Хада уулын тон шанха орой дээрэнь шажан мүргэлэй бии болоһон үеэр Дари Эхэ Бурханай тахилгатай болоһон байгаа. Тэрэ сагһаа хойшо нютагай зон жэншэд гүүлэнгүй тахижа байдаг гээшэ.

Эгээл тэрэ тахилгатай обоогой ара талада нэгэ ехэ шулуу зорюута ябталаад табиһандал гэхээр, хана шэнгеэр нэмжыжэ һуудаг ургамал хабсагай байдаг юм. Энэ хабсагайн ара тээ ехэ зохидхон тэгшэ газар байдаг. Энэл газарта манай нютагаархид уг үгһаа хойшо энэ уулынгаа оройдо гаража, Баян-Улаанайнгаа Баабайда мүргэжэ, зальбаржа байдаг юм.

Гэбэшье энэ үндэр Улаан-Хадымнай орой дээрэ мүргэлэй хоёр ехэ орон болоһоор ехэ үнинэй байха. Хэнинь хаана хэндэ мүргэхэб гэжэ манай нютагаархид одоо һайн мэдэдэг, ойлгодог байха юм. Энэ Бар Хошуун-Үзүүр нютаг болбол эртэ урдаһаа хойшо табяад гаран үрхэтэ айлтай байһан гээшэ. Дээрэнь табяад гаран онһоо хойшо нэмэ нэмэһээр Хошуун-Үзүүрэй 52 айл, Хохюуртa-Булагай 21 айл, Һүхын-Булагай 61 айл, Харгаһата, Галтай болоод ондоошье нютагһаа ерэһэн 33 айл — хамта дээрээ 170 айл эндэ байдаг.

Урда урдын олон тоото уладуудай, илангаа үндэр наһатай зоной хэлэһэн үгэ дээрэһээ нэгэ нимэ ушарал тэмдэглэн бэшээд туршаха һанаатайб.

1. Баян-Улаанай Баабайн манай нютаг морилжо ерэхэ үедэ манай нютагай үбгэд нэгэ гурбан уладые Бар дабаан дээрэ угтахыень табиһан байгаа гэхэ: Өөһэдөө нютагаархид баруун таладаа гаража, галаа түлеэд, хүлеэгээ һааб даа.

Тэрэ гурбан уладынь үдэшэ болотор хүлеэгээд ерэхэдээ: «Юушье хараагүйбди, харин нэгэ томо бэгэй хара эрэзэн буха дабаанай арагаа нам гэжэ гаража ерээд лэ, дабаан дээрэ нэгэ бага оодэруугаа хараад лэ, урагшаа ябашоо бэлэй, дахин манда харагдаагүй», — гэжэ хэлэбэ. «Зай, тэрэтнай ёнооро́л морилжо ерээ гээшэ», — гэжэ манай үбгэд хэлээ һэн гэдэг.

2. Манай энэ Түгнэ Бар нютагта Баян-Улаанай Баабайн морилжо ерээд байха үедэ уданшьегүй хойноһоонь тон шанга нэхүүл ерэһэн намтартай һэн гэлсэдэг.

Ноён Баабайгаа алдаха болоходоо, нютагай хүн зон нэгэ болгоомжотой хэмжээ абаха гэлсээд, Бар голой Баян-Улаан уулын ара талаар баруулжаа нэмжыһэн Эшэтэ Хүндын урда арада Саабын-Түхэреэн гэдэг газарта нэгэ-эшэгы гэртэй боо уланган үни урданай һуудаг байгаа һэн гэхэ.

Тэрэ удаганда ошожо, энэ болохоёо байһан ушар айладхаһаниинь, удаган баабай (Түгнэдэ эгэшэнэрые нигэжэ нэрлэдэг. — ред.): «Баян-Улаан хадынгаа Ноён Баабайг түргэн намда эльгээгты», — гэжэ захирһан байгаа гэхэ. Уданшьегүй Баабай Ноёной удаганда ерэхэдэнь, урдаһаань удаган баабай: «Үтэр түргэн оро наашаа, энэ минии гэртэ ороод һуужа бай»,—гээд, өөрөө эритые абажа, оёрынгөө гэдэһэ шуу отолжо, нарин гэдэнээ һубижа абаад, һэеы гэрээ нэгэ тойруулжа уяад байтарнь, газаань гурбан гоё хара моридые унаһан, номо һаадаг татаһан аюултай һуртэй гурбан ехэ Баабайнар гансата бии болоод байха үедөө, тэрэ гурбанай нэгэннинь һэеы гэр тойруулаад уяһан удаганай нарин гэдэнэ тухайлаад, нүгөө хоёртоо түргэн ойлгуулжа, үгэр түргэн эндэһээл мултарая, үгыл һаа, нэгэмнайшье амиды байхагүй гээд лэ, моридоо гансата эрьюулээд, морлоо һэн гэхэ.

З. ЗАМБАЛОВ,
дайнай ба ажалай ветеран.

Шатар

«ХЭНТЭЙ НААДАЖА БАЙҺАНАА БҮ МАРТАГТЫ!»

Һүүлэй гушаад жэл соо гроссмейстер Виктор Корчной шатараар дэлхэйн эрхим слортсменүүдэй дунда ороно. Мүнөө ФИДЕ-гэй ёноор дэлхэйн чемпион Анатолий Карпов тэрэнэй дэлхэйн чемпион болохо замыень хаажа шадаа һэн. 1976 ондо хилын саана командировкодо гараһан аад, Корчной СССР руу бусаагүй байһанайнгаа түлөө эрхэтэй бэшэ болгогдоо. Горбачёв реформэнуудай бэелүүлэгдэжэ байхадань, сагаа лагдабашье, Швейцарида ажаһууһан зандаа. «Эхо планеты» сэтгүүлэй корреспондент тэрээнтэй һаяа зажа хөөрэлдээ.

— Господин Корчной, Танай үедэ дэлхэйн чемпион болохын түлөө тэмсэл булганай анхарал онсоор татадаг хамнай. Харин Гата Камскийн болон Вишванатан Анандыи хоорэндэ болоһон хахад финалай наадан хэнэйшье анхарал татаг үй шахуу үнэрэшэбэ. Энэ ушарһаа уламжалхада, эртэ урдын энэ наадаар һонирхолго бууража байнагүй аабза?

— Үгы. Юрэл энэ наадада политическэ үндэһэ һуури үгы байгаа. Тиимэһээ тус матчаар һонирхохо зон хомор байба.

Харин энээнһээ урда айхабтар хүсэ ехэтэй хоёр байгууламжа урда урдаһаа «хүлээөт» байгаа гээшэ. «Хүйтэн дайнай» үедэ «капиталист» Фишер «Совет ороной түлөөлэгшэ» Спасскийтай тэмсэжэ байгаа. «Урбан тэрьедэгшэ» Корчной «эрхим коммунист» Карповтай туршажа байгаа. Удань Карпов «реформатор» Каспаровтай ана мана болоо.

— Тиихэдэ парапсихологууд болон экстрасенснүүд бии болжо, наадажа һуугшадай бэе бэедээ гэнтэ хүрэхэгүйнь тулада стол доронь тусхай хаалта хэгдэдэг болоо хамнай. Харин Спасский нэгэтэ водолазай нюдэнэй шэл үмдөод, наадахаяа ерээ...

— Зүб лэ даа. Тиихэдэ бидэнэр бэе бэеэ ялатараа үзэн ядадаг, айдаг байгаа гээшэбибди? Мүнөө һанахашье дурамнигүй байна. Номгон даруу, хүндэмүүшэ Анандые ехэ һайхашаадагбн. Теэд тэрээндэ залан шууд, эрид байлга дутана. Тэрэ алууршан бэшэ ха юм.

— Тиихэдээ даруу нэмгон, нэгэ тэгшэ зан абари дээшээ гарахада һаад ушаруулха болоо гү?

— Дэлхэйн эрхим шатаршад соо һайн зон угаа хомор юм. Жэл ерэхэ бүри талаан бэлиг ехэтэй эдиршүүл бии болоод, аха үетэнние унагааха, харгыһаа зайсуулха гэжэ ороолдоно. Зүгөөр би тэдэнэрһээ балай айнагүй даа.

— Тантай уулзахадаа, залуушуул тиимэл һаа дээрэлхүү байна гээшэ гү?

— Мэнэ-мэнэ стол доро унахаяа байһан үбгэнтэй наадажа байнабди гэжэ тэдэнэр олон ушарта тоолоно. Теэд табан час соо адли һуужа гараад, жэшээлхэдэ, Петер Леко мэтын уралтань эхын һүнэй хатааагүй хүйхэншүүлые хашаха үбгэн байжа байча бшуу. Дортмундта Леко тингэжэ бодоо. Тэрэ е4 гээд эхилээ. Тиихэдэнь би с5 гээд харюусааб. Сицилианска хамгаалалта. «Аһаа, «Тон мүнөөнэй» наада эхилбэ, энэ үбгэн», — гэжэ тэрэ болоодхёо. Бэлэн шуухэб гэжэ һанаһан байгаа хаш. Теэд би илааб. Тэрээнһээ хойшо тэрэ нэмтэй ехэ анхаралтайгаар наададаг болохой.

— Тэрэл зуура Лекэ бултаныар мэдэрэгдэһэн гениий ха юм. Фишер болон Каспаровһаа урид, 14 наһатайдаа тэрэ гроссмейстер болоо хамнай...

— Зүб, зүб. Тэрэ эгээл бэлигтэй шатаршадай нэгэн. Зүб замаар ябана. Зүгөөр тэрээндэ залан шууд байлга болон эрид хатуу зан дутана. Тэмсэлшэ байха хэрэгтэй бшуу. Харин нүгөө залуу бэлигтэн болохо Юдит Полгарта гансал эдэ бүгэдэ мүнөө дээрээ үлүү ехэ.

— Тон бага наһанһаань мэргэжэлтэ шатаршадые бэлдэлгэдэ Та ямараар хандаабта?

— Иимэ туршалгануу заримдаа һайн дүнгүүдые асардаг лэ юм аабза. Теэд би тэдэ үхибүүдые хайрладагби. Бага наһан гээшые мэдэхэгүй зон ха юм. Басагад куклануудтай бэшэ, харин бодонуудтай наадана.

— Дэлхэйн эрхим шатаршад үдэрэй 6 час соо һорилгэ хэдэг байна. Та хэды шэнээн сагаа энэ хэрэгтэ зорюулнабта?

— Би тиимэшье залхуу хүн бэшэб. Зүгөөр минии наһанда, жэшээлхэдэ, Каспаровтай наадалганда бэлдэлгэдэ бүхы шадалаа зорюуланхаар, телевизорээр ямар нэгэ детектив хараа һаа, дээрэ гэжэ һанагшаб. Наһатай хүнэй ураг тархинь залуугайхиһаа дутуугүйгөөр хүдэлдэг. Зүгөөр хүсэ шадал зарим ушарта дутахала һанадаг.

— Тингэбэ яабашье байгша ондо Та ФИДЕ-гэй дэлхэйн чемпион Карповые илажа, ПЦА-гай дэлхэйн чемпион Каспаровтай тэнсэжэ шадаһан байнат.

— Би ходоодоо өөрынгөө дуран соо наададаг хүм. Харин 13-дахи ябадалдаа Каспаровтай тэнсэхэдээ, тэрэнэй тон муу хуушан эндэхэг хамгаалалтала саашадань наадажа үргэлжэлүүлхэ дурагүй байхадань , нимэ юумэн болоо һэн. Энэ ехэ муу наадан байгаа. Намдашье, харагшадташье тэрэ һайшаагдаагүй.

— 70-аад онуудта Танай дэлхэйн түрүү һуури эзэлхын түлөө тэмсэжэ байхадатнай ондоо байгаа гээшэ ааб даа. Харин мүнөө дэлхэйн түрүү һуури эзэлхын түлөө хоёр ондоо наадан үнэргэгдэнэ, тон ехэ шангуудтай олон тоото турнирнууд эмхидхэгдэнэ, шатарай эрхим һайн компьютерна программэнүүд бии болгогдоно. Теэд шатарай юрэнхы хэм хэмжээн дээшэлээ гээшэ гү?

— Урдань хорёод лэ мэргэжэлтэ шатаршад дэлхэй дээрэ бии байһан юм. Мүнөө тэдэнэр 200-гаад болонхой. Гадна магад хэдэн мянгаад хүн мэргэжэлтэ шатаршад шэнги болонхой гээшье һаа, буруу юумэн үгы гэжэ һанана. Гэбэшье шатарай хэм хэмжээн ургаа гэжэ огто һанана гү? Буруу муудаа гү гээд тоолоноб.

— Компьютерна программануудые хэрэглэдэг болоһоор шатар наадалгын хэм хэмжээн ургаа гү?

— Магад би хуушан үзэлтэй байжа болооб. Зүгөөр компьютер минии һайшааха юумэн бэшэ. Компьютерна программануудай хэрэглэгдэдэг болоһоор шатаршадые бэлдэлгэ хүнгэн болоо. Зүгөөр зохёохы эхиниинь һалаа ха. Үнэгэрхэдөө «Гений Пентиум» гэжэ программа энэ зундаа дэлхэйн чемпионние шүүгээ. Энэ эхин лэ юм аабза. Дүрбэн жэл болоходо, тэдэнэр бултаниие илаха.

— Хэрбээ Каспаровай дахинаа дэлхэйн чемпион болоо һаань, 1996 ондо Лас-Вегаста шатарай тон ехэ спектакль болохо. Хүн машинатай наадаха. Иимэ мүрысөөнүүдтэ хайшаагаар хандадаг гээшэбта?

— Дэлхэйн чемпионуудые дискеткэнүүд илаха гэжэ һанахадашье хүндэ байна. Энэ ушарта хүн бүхэн дэлгүүр ошоод, программа худалдажа абаһан бэеэрээ гэрһээшье гарангүй, чемпионуудые шүүдэг болохо бшуу. Эгээл муу юумэнинь гэхэдэ, шатарай столой саана бодомжолжо шадаха хүниие хэншье хүндэлхээ болихо.

— Юумэнэй һайн байһан сагые уханда оруулаад, гуншлан байһан үбгэниие мүнөө Та һануулна хат...

— Энээнһээ урда парти бүхэн хоёр наадагшадай ухаан бодолой, тактикын хамгарал гэжэ тоологдодог байгаа. Компьютер тэрэниие хэдэн хуби болгожо хубаагаа. Тиимэһээ шатаршад оухэн мэнэ хэһэн ябадалайнгаа бата найдамтай байха тухайл бодоно. Эндэ холын хараатай стратеги тухай хэлэһэнэйшье үлүү ааб даа. Энэ бодото шатар бэшэ. Искусство удаа дараалан хосоржол байна.

— Микропроцессорнуудые гаргадаг «Интел» гэжэ эмхи Шатаршадай мэргэжэлтэ эбэлые мүнгөөр хангана. Юун гэхэ байнат?

— Тиихэдээл компьютернуудтай наадаха баатай болоно бшуу. Олон ушарта гроссмейстернүүдые илажа, олоной гайхал шэрээнэ. Өөрынгөө ПША-тай хамта янхан эхэнэр шэнгеэр аашалнат гэжэ господин Каспаровта һаа хэлээ һэм. Юуб гэхэдэ «Интел» шатар хүгжөөхын тулада бэшэ, харин шатаршадай туһаламжаар компьютернуудые худалдаха һанаатай байхадаал. ПША-да туһална гэжэ ойлгоёл.

— Мүнөө үедэ реформатор Каспаров болон ФИДЕгэй диктатор-президент Кампоманес хоёр бэе бэедээ дүтэлжэ байна гү гэжэ һанахаар байна. Шатарта дократис байгууламжа байжа болохо гү?

— Шатар болон демократи—оройдоо таарахагүй мэнүүд. Шатар хубиин гөөдэеэ даражал һаа ёнотой. Дэлхэйн чемпионлоһон хүн бүхэн засаг ха тон дуратай байдаг. Хэдээ энэ засагынь ямар хизааргүй, бусад спорт зүйлнүүдтэ орходоо энэ мэлзэлынь тон ехэ байна. Засаг тээшэ энэ эрмэ шатаршан бүхэндэ бии.

— Политическэ та дээшээ ургалга тухай бодолгото болоогүй һэн гү?

— Советскэ Союзда һуужа байхадамни, тэрэ ществын ёно гуримуудаан амидарха зэргэтэ гэһэн эрилтэ табидаг байна. Харин би хэнһээшье дудангүй, оорынгөө һанаа ажаһууха дуратай байна. Тиимэһээ намайе хилын на гаргахана болиходо СССР-һээ ошоо һэм.

— Һүүлэй жэлнүүдтэ Росси руу ерээ һэн гү?

— Хоёр жэлэй с Санкт-Петербург ошоо Самолёдһоо буужа үргүй, хүйтэ абашооб. Байоной апрель соо Кремл шатар наадааб. Мүрысө һүүлдэ тайзан дээрэһээ жа ябатараа торожо, дурмүргөод унааб. «Энэ шамда гансал аюул асар —гэжэ тиихэдэ эмшэмни лээ һэн.

— СССР-һээ гаража о һон аад, сагааруулагдаа 23 сэхээтэнэй дунда Та шье нэрэ бии һэн. 1990 до энэ болоо һааб даа. ярлаа һэн гүт?

— Тингээб. Сэдьхэлээ наа һэм. Солженицын тэ эгээл түрүүн бэшэгдэ байгаа. Би тэдэ список 18-дахи байгаа бэлэйб. Тэдэй хэдэ эрхэтэн эзэргыемни саахамнай гэжэ дурадхадань арсааб.

— 1978, 1981 онуудта Анатолий Карповтай наадууд тухайтнай дахинаа ная. Шүүгдэһэнэйтнай шатагааууд ямар бэ?

— Би муу һанаатай бэшэб. Зүгөөр парапсихологуудай туһаламжаар нама илаһаниень хүлисэхэ гүй байнаб. Гадна һүүлэй Каспаровтай наадахадаа ор, эр пов баһал хоригдоһон пр радуудые хэрэглэһэн бай Энээн тухай һанахадаа, соомни муу болодог.

— Дортмундта Карпов илахадаа, сэдьхэлээ х һэн гүт?

— Хэнтэй наадажа бай наа, Карпов мартаа ха. Илалта шархануудыемни гээгээ...

(«Эхо планеты» сэтгүүлһээ абтаб

ЭЛДӨБ ҺОНИНУУД

АМТАГҮЙ БАЙГАА ГҮ?

Урда Африкада ажаһуудаг Пол Уилл Гиннессэй туйлалтануудай ном соо оруулагдаха болобо. Тэрэ аяар 134 час соо крокодилнуудтай нэгэ бассейн соо байба бшуу. Магад Пол тиимэ амтагүй оанһан хадаа крокодилнуудай анхарал татаагүй гү?

ЕХЭ ГАРЗА АСАРНА

Энэдхэгэй Агаарай Хүсэнүүд жэл бүри 15 миллион долларой гарза хохидолдо ороно гэжэ мэдээжэ болонхой. Эдэ ушарнуудта гол түлөб шубууд зэмэтэй юм ха. Тиихэдээ 77 янзын шубууд дайшалхы самолёдуудтай мүргэлдөө.

РОССИЕ ГЭМНЭНЭ

43 хүниие һуулгаһан абаралгын гурбан багахан онгосонууд дээрэ һуунхай, гол түлөб Шри-Ланкагай болон Ирагай эрхэтэдые Швециич эрье шадарай харуулаихидолобо. Эдэнэр бултадаа Россиһаа ямаршьеб аргаар гаргагдаа, тиихэдээ Россин ямар нэгэ онгосын экипажда мүнгэ түлэжэ, Скандинавскэ оронуудай нэгэндэ оо аргатай болоо гээд тоолоно.

ХУДЭЛЬЭН ЗАНДАЦ

Урда Африкадахи бо тэрээн багтахи оронуудта дань ажалаа ябуулдаг һан Россин КГБ-гэй б тусхай сэрэгэй худэлмэлэгшэд мүнгэн туһалаа абахаяа болиходоо, ажалаа үргэлжэлхые оролдоно гээд мэдэдэг дэнэ. Тэдэнэр ЮАР-тахи тэ ябадалтантай холбоодые тогтооно, захиа хүнүүдыешье алахаар байна гэжэ ЮАР-ай цин түлөөлэгшэ Барридер онсолно.

УДААН АШАГЛАН

Һүүлэй үеын экономика уналгаһаа уламжалжа японай автомобилистнуудай шинануудаа удаан саг ашаглаха баатай болоно гэжэ машинануудые зэргээр ашаглалгын б дүрбэ хахад жэлһээ болобо. Һүүлэй хорин соо энэ эгээл ута болзо

(Һонинуудһаа абта

Редактор
Ц. Б. ЦЫРЕНДОРЖИЕВ.

РЕДАКЦИОННО КОЛЛЕГИ: ДАШЕЕВА Г. Х., ДОНДОГОЙ Ц. Ц., ЖИГЖИТОВ Б-М. Ж. (харюусалгата секретарь), ПИМАЕВ П. Н. (редакторай орлогшо), ОЧИРОВ С. Д., РИНЧИНОВ С. Д. (редакторай орлогшо), САМБЯЛОВА Т. В.

Эмхидхэн байгуулагшад — Буряад Республикын Президент, Арадай Хурал болон Правительство

Манай адрес:
670000, Улаан-Удэ, Каландаришвилийн үйлсэ, 23, «Буряад үнэн» газетын редакци.

Редакциин телефонууд: редакторай — 2-50-96, приемный — 2-54-54, редакторай орлогшонорой — 2-68-03, 2-62-62, харюусалгата секретариин — 2-50-52, секретариадай — 2-66-76, таһагууд, политико-политическэ — 2-55-97 (даагшань), 2-61-35, 2-56-23, социально-экономическа — 2-64-36 (даагшань), 2-63-86, 2-61-35, соёлой, эрдэмэй болон һургуулинуудай — 2-60-21 (даагшань), 2-57-63, 2-69-58, олониитын худэлмэриин ба мэдээсэлэй — 2-54-93 (даагшань), 2-34-05, 2-69-58; оршуулгын — 2-60-91; корректорнуудэй — 2-33-61, хэблэлдэ бэлдэгшэдэй — 2-35-95, Манай корреспондентнүүд: Агинскда — 3-42-19; Закаменскда — 30-61, Баргажанда — 91-6-40.

Һонинуудые гаргадаг «Бурятия» хэблэлэй телефонууд: директор — 2-49-94, бухгалтери — 2-23-67, вахта — 2-67-95, 2-67-06.

Газетэ хэблэлэй 2 хуудаһан хэмжээтэй Индекс 50901. Хэһэг 4902.
Стереотипта тушаагдаһан саг 19.30.

Буряад Республикын республиканска типографида газетэ хэблэгдээ. Директорэйнь телефон 2-40-45.
Б-0079 дэхи номертойгоор буридхэлдэ абтанхай. Заказ № 7.

СПОРТ — СПОРТ — СПОРТ

Хүнгэн атлетикэ

УРМА БАДАРУУЛМА ДҮНГҮҮД

Үнэрһэн жэл манай Буряад ороной «спортын хатанай» түлөөлэгшэдтэ урма бадаруулма үрэ дүнгүүдэй, яһала урагшатай байгаа гээд тэмдэглэлтэй. Республикымнай арбаад хүнгэн атлет Россин Федерациин суглуулагдамал командын бүридэлдэ оруулагдажа, улас-хоорондын болон бүхэросин мүрысөөнүүдтэ хабаадахадаа, Эхэ оронойнгоо нэрэ хүндые амжалтатайгаар хамгаалһан байха юм. Энэ талаар СССР-эй ба Россин габьята тренер В. Д. Домнин, Россин Федерациин габьята тренер Б. В. Мироманов, бэлигтэй бэрхэ залуу тренернүүд Виктор Трунев, Надежда Мироманова, Надежда Суворова, Маргарита Телешева болон бусад ехэ ажал ябуулһан байна гэжэ онсолон зааха шухала.

Хэдэн атледүүднай дэлхэйн, Европын түрүү һуури эзэлхын түлөө мүрысөөнүүдтэ, улас-хоорондын урилдаануудта, оронойнгоо чемпионадуудта амжалта түгэсөөр хабаадан, зориг бадаруулма, найдал түрүүлмэ үрэ дүнгүүдые туйлажа, спортдо дуратайшуулдаа баяр асарһан байха юм. Мүнөө иишэ тиишээ ябалгын хүшэр бэрхэшээлтэй болоод байһан сагта түрүү спортсменүүдэймнай тренернүүд арга шадалаараа спонсорнуудые оложо, тэдэнэй туһаламжа, дэмжэлгээр һурагшадаа ехэ ехэ мүрысөөнүүдтэ хабаадуулна бшуу. Тиихэдэ тэдэнэр улас-хоорондын классай спортын мастерай болон Россин Федерациин спортын мастерай нормативуудые дүүргэһэн байна. Энэмнай спортсмен бүхэнэй урдаа табиһан наһанайнь зорилго ха юм даа.

Спортын мастер Наталья Соломинскаяда үнэрһэн жэл урагшатай байгаа. Марафоной зайда эстафетэ дамжуулгатай «Экидем» гэжэ урилдаагаар дэлхэйн түрүү һуури эзэлхын түлөө Грециде үнэргэгдэһэн мүрысөөндэ Россин эхэнэрнүүдэй суглуулагдамал команда илалта туйлажа, дэлхэйн чемпионой нэрэ солодо хүртэбэ. Тиихэдээ манай ороной басагад Эфиопиин, Румынийн командануудые ахижа гараа һэн. Басагаднай 42 километр 195 метрэй зайе 2 час 17 минута 19 секунда соо гаталжа, хоёрдохи һуури эзэлэгшэдһээ 1 минута 50 секундаар урилдаба. Эндэ Наталья дүрбэдэхи шатада 10 километрэй зайда урилдахадаа, 33 минута 15 секунда саг харуулжа, командаяа нилээд урагшань татаһан байгаа. Н. Соломинская эстафетэ дамжуулгатай энэл урилдаагаар Сеулда, Пекиндэ үнэргэгдэһэн улас-хоорондын мүрысөөнүүдтэ 2-дохи, 3-дахи һуури эзэлһэн, Адлер хотодо 10 километртэ шоссе дээгүүр урилдахадаа илажа, Россин чемпион, мүн Францида эмхидхэгдэһэн коммерческэ мүрысөөнүүдтэ шалгарһан байха юм. Тингэжэ Баргажанай аймагай Яаригта нютагта тоонтотой басагамнай улас-хоорондын классай спортын мастер боложо, Буряад ороной эрхим түрүү арбан спортсменэй тоодо оробо. Наһанайнь нүхэр Петр Михалев тренерээр хүдэлдэг. 2-дохи класста һурадаг Коля хүбүүниинь эхэ, эсэгынгээ замаар дабшаха хүсэлэнтэй.

Холын зайда урилдалгаар ороной ойо дахин чемпион, спортын мастер Геннадий Темников дэлхэйн Кубогта хүртэхын түлөө мүрысөөндэ мүнгэн медаллар шагнагдаһан намтартай. Үнэрһэн жэлдэ тэрэ Италиболон Францида эмхидхэгдэһэн коммерческэ мүрысөөнүүдтэ хабаадахадаа, 10.000 метртэ илаһан, 8.000 метртэ хүрэл медаллар шагнагдаһан байгаа.

Россин Федерациин суглуулагдамал командын бүридэлдэ һуурия батаар эзэлһэн улас-хоорондын классай спортын мастернууд Сергей Федотов, Юрий Чижов гэгшэд кроссой урилдаагаар Европыг түрүү һуури эзэлхын түлөө Лондондо болоһон мүрысөөндэ хабаадахадаа, долоодохи һуурида гараба. Бурядай багшанарай институтай оюутан С. Федотов Воронеж хотодо үнэргэгдэһэн бүхэроссин мүрысөөндэ 10 километрэй зайда илаһан, залуушуулай командануудай дунда Германыда болоһон нүхэд ёноной уулзалгада 3000 метрэй зайе 8.03,11 минута соо гаталһан, Россин түрүү һуури эзэлхын түлөө Санкт-Петербургда болоһон мүрысөөндэ 5000 метртэ 13 минута 45,68 секунда саг харуулжа, гурбадахи шанда хүртэһэн байгаа. Дээрэ дурсагдаһан хүнгэн атледүүдые манай бэлигтэй бэрхэ тренер Виктор Дмитриевич Домнин һурган һоридог юм.

Улаан-Удын гарнизоной сэрэгэй алба хаагша Юрий Чижов марафоной хахад зайда урилдалгаар ороной түрүү һуури эзэлхын түлөө Москвада үнэргэгдэһэн мүрысөөндэ эрхимлэһэн, мүн лэ эндэ 8000 метрэй зайда болоһон бүхэроссин мүрысөөндэ түрүү һуури эзэлһэн, гадна Итали болон Францида эмхидхэгдэһэн коммерческэ мүрысөөнүүдтэ илаһан, шангай һуурицуудта гараһаа байгаа. Манай бэлигтэй бэрхэ залуу атледэй ехэ ерээдүйтэй байһыень эдэ бүхы мүрысөөнүүдтэ тэрэнэй туйлаһан үрэ дүнгүүд элирхэйлэн гэршэлнэ.

Залуу атледүүд Альбина Ленталь, Вера Чистякова, Сергей Лобов, Владимир Бородихин, Олег Комиссаров болон бусад зонын мүрысөөнүүдтэ илажа, Россин чемпионадта хабаадаха эрхэдэ хүргэһэн байгаа. Анастасия Данчинова Франци болон Италида үнэргэгдэһэн коммерческэ мүрысөөнүүдтэ илажа гараһан, шангуудта хүртэһэн байха юм. В. Бородихин 2 метр 14 сантиметр үндэрые харайжа, манай республикын хүнгэн атледүүд соёлоо түрүүлэн, Россин спортын мастерай нормативыг дүүргээ. Энэнь залуу атледэймнай ехэ амжалта гээшэ. Гадна тэрэ ядро түлхилгөөр эдэбхитэйгээр һорилго бэлэдхэл хээд байбал, мастерай норматив дүүргэхэ аргатай.

Сэлэнгын аймагай урилдаха дуратайшуулай «Огонек» клубай түрүүлэгшэ, спортын мастерта кандидат Сергей Чеповской айхабтар холын зайда урилдалгаар һүүлэй жэлнүүдтэ ехэ амжалта туулана. Үнэрһэн жэлдэ тэрэ Голландиин нинслэл Амстердам шадархи Харлем хотодо үнэргэгдэһэн 60 километрэй заншалта 18-дахи урилдаанда хабаадахадаа, Голландиин, Бельгиин хурдан сулхэ атледүүдые ахижа, түрүү һуури эзэлбэ.

Олимпиин халаанай хүүгэдэй спортын тусхай 1-дэхи һургуулиин һурагша Владимир Чебунин залуушуулай дундаһаа 800 метрэй зайда урилдахадаа, зургаадахи һуури эзэлжэ, Россин суглуулагдамал командын бүридэлдэ оруулагдаһан байна.

Гадна республикымнай «спортын хатанда» дугуу дунданууд шье дайралдана. Ушарынь юуб гэхэдэ, энэ талаар техническэ зүйлнүүдтэ илангала ехэ анхарал хандуулагдаха ёнотой.

Б-М. ЖИГЖИТОВ.
ЗУРАГ ДЭЭРЭ: Анастасия Данчинова.
П. ИВАНОВОЙ фото.